Բանաստեղծություններ

Բանաստեղծություններ
Ա. Ա. Տաճատի
Ա. Ա. Տաճատի
Ա. Ա. Տաճատի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մ. ԻՆԱՆ . . . . . Սպառում

Ա. ԵՐԿԱՒ . . . . . Տառը

» » . . . . . Ո՛վ այիքճներ փրփրադէզ...

Ն. ՓՇԻՆՓԱՇԼԵԱՆ . . . . . Ջրոյց՝ մեծ հօր ու թառիկին միջեւ

Ց. ՆԱԳՈՒԼԵԱՆ . . . . . Կերպարանափոխութիւն

Ս. ՍԱՆԻՆԵԱՆ . . . . . Նիւ եարք եւ դարձ

Ճ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ . . . . . Անհիշելագար վերածնունդ

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ . . . . . Լեւոն Շանթի ստեղծագործութիւնը

Վ. ՆԻՒՐՔԼԹԼԵԱՆ . . . . . Ա. Ադամով,
կամ լինելութեան մղձաւանջը

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ . . . . . Բարոյագիտութեան շեշտը
փիլիսոփայութեան մէջ

Ճ. Մ. . . . . Ե. Գարսուէհանի «*Մարդէ ի ծագ*»ը

Ս. Կ. . . . . Մ. Փափազեանի «*Ճրիւ հառիներ*»ը

Վ. Ն. . . . . Ժ. Մեծատուրեանի «*Ծագագրութեան
ուրարձներ*»

Գ. Ս. . . . . Ց. Այտնեանի «*Գարուն՝ ամրան մէջ*»ը

*** . . . . . Ջափաթերեայ տարշարանք

*** . . . . . «...Նոյնիսկ կումուիստ
Նապրմ Հիմներ»

*** . . . . . Դէպի «*Մեսրոպ*»ի ծովը

*** . . . . . Արիներէն մէկը՝ Անթոնէն Լեմմ

*** . . . . . Փարամեանովի հարցը

*** . . . . . «*Կէ–Նահատ*» օրագրքի արձագանգը

Բանաստեղծություն և արձակ

ՀԳ. ՄԱՐՏ, ԹԻՒ 8 ՕԳՈՍՏՈՍ 1975 ԳԻՆԸ 1 ՌՈՒԲԼԻ

Մ. ԻՇԽԱՆ

ՍՊԱՍՈՒՄ

(ՎԻՊԱԿ)

Սիրա՞ծ եմ քե ոչ։

Այս հարցումը յաճախ կ'այցելէ ինծի եւ իր պատասխանը կ'որոնէ, հիմա որ չատոնց պատճ եմ հոգիիս խաղաղութիւնը եւ մը-տած կարգադրած մարդոց հանդարտ շաքքերէն ներս։

Երբ կնանքիս երեսէնքառան մօտէն ծանօթ մտերիմ բարեկամ-ներու առջեւ յարուցանէի նման կատկած մը, պիտի զարմանայինն, որովհետեւ անոնք նկատի եղած են հոգիս ալեկոծող երջանկութեան ու տատապանքի փոթորիկներուն։ Եւ տակայն, անցագատրելի հարցումը կը հարածէ դիս, իմ ներքին մտերմութեան մէջ— իրապէս սիրա՞ծ եմ քե ոչ։

Առեղծուած մը չէ պճնելը։ Ոչ ալ արտակարգ դէպքերու յորդականութիւն մը։ Ընդհակառակն, ապրած ենք մեր սովորական պաշտօնեայի նախասահմանուած ճանկատարքը, տուն անդրանին առջեւ, նոյն թուղթերուն վրայ հակած եւ նոյն աշխատանքին անձնատուր։

Առեղծուածը պարզունակ արտաքինիս տակ թաքնուած հոգին է, որ մինչեւ այսօր չի կրնար իրականութիւնը դիմագրաւել եւ բնդունիլ իր առջեւ վէրքերուն վատիրականութիւնը։

Երբ մինակս կը թափառիմ այն վայրերը, ուր մենք միասին

կ'երթայինք նստիլ, կողք կողքի, քեռս իր մէջքին ոլորուած, երբ կ'ապրիլեմ այն պահը, որուն ծառաստաններուն եւ քարձրադահ ժայռերուն մէջ մեր սիրավէպը թատերացաւ, սիրտս ի՛արիւնի անոսնելի ցաւով մը եւ անվերականգնելի կորուստի մը սուգը կը պատուէ ոդի հոլիներուն։

Այսուհանդերձ, կը թաւէ, որ առանձնանամ գրասենեակիս լռութեան մէջ, հաչտեւոմարներուս մխակերպ սխեմաներուն առջեւ, պատճառը հարցումին հնչնանքը կը կրկնուի ականջներուս մօտ ու իր պատասխանը կ'ուզէ։—

Սխա՞ծ եմ թէ ոչ։

Պիտի փորձեմ թօթուել անցեալիս վրայ ծանրացող փոշին, ոգեկոչել յիշատակներուս մրամոր ոգինները, ոչ թէ հրաշագան պատմութիւն մը լսելու համար — հեռու ինձմէ այդ փառասիրութիւնը —, այլ որպէսզի քիչ մը աւելի լաւ ճանչնամ ինքզինքս եւ քիչ մը աւելի լոյս սփռեմ հոգիիս խորհուրդին շուրջ։

***

Մրկչոտ, նրատուն եւ ինքնամփոփ պատանութիւն մը անցուցի պարտզական գրասենեակներուն վրայ։ Շատ կանուխէն սիրոյ խըռովիչ ներկայութիւնը զգացած եմ օրերուս գնացքին մէջ, յարաճուն ծարաւի մը պէս, որ յագեցում չստացաւ։ Քիչեր ինծի չափ սիրած մաշեցուցած են սիրոյ որոնումին համար։ Ճշմարտութեան դէմ մեղանչած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ, թէ սիրային հոգեապրումներու նոյնքան ժամանակ տրամադրած եմ, որքան դասերուս, խաղերուս եւ պրպերուս։ Իմ բոլոր գրպարտութիւններս թաթաւուած էին սիրոյ խըռոտուն եւ անորոշ պատմութիւն, ինչպէս քնութիւնը՝ տիեզերքի անտեսանելի ճառագայթներով։ Ամրողջ էութիւնս կարօտի կանչ մըն էր կարծես, սիրոյ հետաքրքրական սպասում մը։ Հաւատարիմ եւ երկիւղած սիրահար մըն էի, առանց սիրականի եւ առանց փոխադարձութեան։

Ընկերներս երբեմն կը պատմէին իրենց չահած սրտի յաղթանակները՝ պատանեկան սրկածախնդրութիւններու դէպքերով համեմուած։ Երկաթ պատյաններու մէջտեղին, չարժանկարի սրահներու պատուհանէն առջեւ, պուպտաններու կամ նեղ փողոցներու երկայնքին ձեռք բերուած պիւրին յաջողութիւններ, որոնք անկարելի եւ մխեւնոյն ատեն խղճալի կը թուէին ինծի։ Ես որեւէ պրուագ չունէի պատմելիք, բայց կը պայմի, թէ ե՛ս էի քուն սիրահարը եւ իմ ապրումիս զօրութիւնը անպատմանելի կը մնար։

Անճարակ ըլլալու անպրպաշխումը նուաստութեան զգացումներ չէր ներչնչեր ինծի։ Հպարտութեամբ կը կրէի իմ լուռ եւ անանուն սէրս, այն հաստատ պիտակցութեամբ, թէ օր մը պիտի յայտնուէր ան, արեւածագին չափ չքեղ եւ մեծասքանչ եւ քաղցրութեան տարրեր տոհրական սէրնէն։

Հոգիիս ամրողջ ուժով եւ մաքմնիս քոլոր մասնիկներով կը պատկերացնէի այն քաղցր էակին, զոր ճակատագիրը ստեղծած էր ինծի։ Գիտէի թէ ան կ'ապրէր հեռաւոր կամ մօտիկ տեղ մը, չունէր խառնուած էր քնութեան մեծ չունչին եւ կը պարտար ծառերուն, խոտերուն եւ ծաղիկներուն մէջ։ Վստահ էի, թէ անոր

Արուզնիկն ալ կը լուսաւորուէին իմ տեսիլքովս, անոր սպասումն ալ նոյնքան խռովայոյզ էր, որքան իմս եւ քէչ առաջին հանդիպումին խակ, առաջին նայուածքով պիտի ճանչնայինք զիրար: Օրը, որ կ'ը-րիկնանար՝ քիչ մը աւելի կը մօտեցնէր մեզ իրարու, գիշերը, որ կը լուանար՝ քայլ մը աւելի կը կրճատէր կարօտի խորհրդաքող իմ ճամբաս: Ինձի կը թուէր, թէ կեանքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ իրա-րու ընդառաջ գացող երկու հոգիներու ուղեւորութիւն, որոնց գե-րագոյն երջանկութիւնը կ'իրագործուի հանդիպման կէտին վրայ: Ե՞րբ պիտի հասնէի այդ հանգրուանին եւ ո՞ւր պիտի գրկէին թե-ւերս երազին մարմնացած հրաշքը.— չաա չէի մտահոգուեր նման հարցերով: Ժամանակը եւ տարածութիւնը նահանջով հակառակորդ-ներու պէս կը ստուերանային հաւատքիս զօրութեան առջեւ: Ոչ մէկ կասկած կու գար վստահութիւնս խախտել եւ իւրաքանչիւր վայրկեան յղի կը թուէր ըլլալ մեծ անակնկալով:

Ծովեզերեայ կամ դաշտային պտոյտներուս ընթացքին, ա-ռանձին ըլլայի թէ ընկերներով չրջապատուած, աղօթքի եւ օրհնե-րութեան տարօրինակ մրմունջներ կը բարձրանային չրթներուս եւ ես հազիւ կը յաջողէի խեղդել զանոնք, ծիծաղելի դառնալու տարա-փէն զգաստացած: Մարգերն ու հողը պարադրկելու անդիմադրելի խլրտում մը կը զգայի բաղուկներուս մէջ. երեւոյթով՝ չրջապատիս աղմուկին եւ չարժումներուն հետ էի անչուշտ, բայց հոգիս համա-փիւռ խանդաղատանքի մը պէս կ'անձրեւէր հեռաստաններու հալող գիծերուն վրայ: Սրտաղեղումի այսպիսի պահերու արտաքին իրե-րու այլազանութիւնը նոյնացած, միաձուլուած կը ներկայանար ներքին աչխարհիս հետ: Լուսնակ գիշերները մանաւանդ, ծովուն խաղաղ մակերեսին վրայ փալփլուն լուսաչաւիղին մէջ, տեսնել կը կարծէի աներեւոյթ ներկայութիւնը անոր, որ պիտի գար...

Ո՞վ էր ան, Թո՛ւխ էր թէ խարտեաչ, ի՞նչ գոյն ունէին աչքե-րը, ի՞նչ ձեւի մարմնով կը ներկայանար ան ինծի: Անկարելի պիտի ըլլար ինծի համար ճչդել այս մանրամասնութիւնները նոյնիսկ այն օրերուն, երբ իր յարաճուն մաերմութեան մէջ կ'ապրէի: Ես զայն կը տեսնէի լոկ հոգիիս աչքերով, եթերային գիծերու ծփանուտի մը ընդմէջէն, առանց թափանցել կարենալու անոր հրապոյրներուն մարդկային պատկերը: Մէկ բան միայն կը մնար անփոփոխ անոր այցելութեանց ընթացքին — հասակը միշտ սլացիկ էր, մազերը արծակ, եւ հանդերձանքը՝ երկնագոյն կամ ձիւնաթոյր...

Երբեմն չարժանկարի մը պատատին վրայ, բոցավառ աչքե-րով դերասանուհիի մը անձին մէջ մարմնացած կը կարծէի տեսնել ինք եւ այն տաեն, բաղմաթիւ օրեր, իմ երազս քիչ մը աւելի չո-չափելի գոյն ու ձեւ կը տանար, չարժանկարի աղջկան կերպարան-քով, մինչեւ որ հեռաղեաէ ազօտէր, աննիւթանար եւ կրկին դառ-նար ամպերու բնակիչ:

Ի՛նչ հիւթեղ եւ անմոռանալի ղրոյցներ էին գլուխ-գլխի մեր խոստակցութիւնները: Եթէ փորձուիմ զանոնք պատմել հոս՝ կը վախ-նամ, որ չտաեր խենթի տեղ դնեն զիս: Ժամե՛ր տեւող քաղցր զբ-րոյցներ... ստուերի մը հետ, մեծ քաղաքի մը ժխորին եւ իրարան-ցումին մէջ: Սակայն ա՛յս էր սիրելու իմ կերպս, սրտաղեղումի գե-րագոյն երանութիւնս, որուն գժուար թէ հաւասարէր որեւէ սիրա-տորոք վէպ: Հոգիիս ականջնեռով այդ պահերուն կը լսէի նաեւ իր

ձայներ։ Հարցուփորձեր կու տայի իրեն եւ ինք կը պատասխանէր իմաստակ բառերով։ Մէկ վայրկեանէն մինչեւ գիտէր կը չորչոքէի. ան անգամ հարցապնդողը ինք կ'ըլլար, եւ պատասխանողը՝ ես. ան ոչնչէս, մեր խօսակցութիւնը կը չարունակուէր անուրախ, մինչեւ հին եւ մինչեւ նոր, ոգեղէն երաժշտութիւնն մը պիտ, որուն յանկական նոթերը օրրան կրկնուին, ոչխարն կ'անուչանան։ Մենք վազանանք եւ օրաւկից մանրիներ էինք գարձած, բայց ամէն հանգիպած իրար կը վիրապանէինք իրրեւ անձանօթներ։ Եւ մեր պրայդ կը վիրսկուէր նայրէն, ասոլին բառէն, ու իմաստութեան ոսկեներով, խորհրդաւոր արտայայտութիւններով կը չարունակէր գարգանալ եւ գարգացնել մեր անարատ սիրավէպը։

— Քարե՛ մեզ, օրիորդ։

— Քարե՛ մեզ, պարոն։

Գաչտանական եւ անասրերը մեզմով արտասանուած այս չանէն էին բնդհանրապէս նախատրանք մեր արտակցութեան։ Քարե՛ մը, որ ասկէ յետոյ ճակատագրական կը գառնար երկուքիս համար ալ եւ մեր աչքերու լեզուն մեկ ակնարկով հրաչալի յայտնութիւններ կ'իրապարակէր մեր հոգիներու անխոյց խորութիւններէն։ Անդուհնան ինքնարեր բնութեամբ չրքնեցուս վրայ կու գային մեզմէ մեծութիւն ունեցող նչանակալից իրարը, որոնց գոյութիւն բոլորը կը խնկուէին կեանքը գասգասելի ժամերու եւ նոյնիսկ օրերու համար։ Այդպիսի պահերու՝ երբուան ապրիկներուն ամէնէն բախտաւորն էր ան, որովհետեւ կը վայելէր երբայ չնորհներուն ամէնէն ազնուագոյնները։ Ինչ օրապին ու օրաչրջիկ գիպուածներ, խօսուն ու անբարբառ խանգապատանքի ինչ վսեմ քուէչքներ։ Ես գերագանց արուեստագէտ պիտի հանգիսանալ անհատանելի այս հոգեւորպութեան, գայն գիր առ գիր, տող առ տող ու սէր առ սէր հրաչակերտելով։ Ոչ ոք ինձի չափ կատարելութեամբ պիտի կարենար անձնատուրել երբեմնիկ սերահարի գերը։ Բայց ինչ կ'բսեմ, ես սերահարն խոկ էի, այրող, բռնկած սերահարը, երջանկութեամբ չորգ՝ սերահարը, որ գլուխը բարձր ու չպիտական կ'անցնէր ամրոխին բնդմէջէն...

Իմ բարի, իմ անո՛ւչ սերահարս... Ինչ չունէր բնաւ այս աչխարհի ապրիկներուն կարծր ու կատարելի նայուածքը։ Լեռնային ջուրերու պէս չինի էր ան եւ գոչատային ծագիկներու պէս խանարհ։

Բայց, աւա՛զ, ես մարդ էի ի վերջոյ, ժահկանացուի անխուսափելի թերութիւններով։ Ծանրակ կ'իյնայի վար այն բարձունքէն, ուր գնահատած էի իմ անարիլս։ Ակն առած, երբեմնապատ ու ապիքարար ապրելու փոխարէն չրքնեցուս վրայ կու գային կնաս խանգ, որոնց արժանի չէր բնաւ անար յուսդէն էութիւնը։ Մոխրոտի ես կ'ուզէի առանձին գինք, հանդրյք կը գայի անար առասպանքը քանդելուն, կը չարանայի, նախանձի ու ամրասասանութեան անասնական ախրիներ կը սանգիկի, որպէսզի իր երկնագոյն աչքերէն հոսէին արցունքի չատասրուկ կաթիլներ՝ գովարար ցօղի պէս իմ անձնատուր ալրոգ ծարաւին վրայ։ Ներողամասութիւնս հայցող հանրութեան խոնարհութեամբ մը անար խարանալ պիտի կը հոգէր հասրնիս եւ ես... կը ներկի ի վերջոյ, վիհանձնարէն, իր չգոյնան մեզքերը։

Այն ատեն, մեր հաչտութիւնը կը վերածուէր յարուցեալ սիրոյ երկնային տօնախմբութեան մը:

Հէ՛ք աղջիկ, անանուն եւ անմարմին, մարդկային կեանքի խորհուրդէն ներս չմտած, ինծի հետ միասին մարդու ճակատագրին բոլոր գաղնութիւններն ու բոլոր հրճուանքները ըմբռչխնած էր արդէն: Երազ մը, որ դիտէր համը արցունքին եւ ժպիտներուն, ինճմով կը տեւէր, ինծի համար կը չնչէր:

Ո՞ւր էր ան, ո՞ւր կրնայի հանգիստիլ իրմէն... Ինչ մը ամէն տեղ, բայց մանաւորապէս բազմամարդ հաւաքոյթներու մէջ, անկիւն մը առանձնացած, տխուր, անտարբեր, կամ տխանի մը վրայ անշարժ ընկողմանած, սպասելով, որ իմ մերձեցումս զինք կեանքին կոչէ, արարչական չունչի մը նման: Զինք կրնայի գտնել տակաւին հանրային պարտէզի մը նստարանին վրայ, միչտ առանձին, երբեմն գիրք մը ծունկերուն, մոռցուած հրաչալիքի մը պէս աղուո՛ր եւ դրուիչ: Ան կրնար չարաճճի խաղով մը փողոցի մէկ տնկիւնը գէմս ելլել, բոլորովին անսպասելի կերպով. կամ ծովեզերքի ալիքներէն ու փրփուրներէն ծնիլ, ինչպէս հեքիաթական ծովահարս...

Ե՛ւ էին անոր խաղերը, հրապոյրները, համբոյրներն ու հաճոյքները. ու ես տէրն էի այս գանձին. ու ես գերին էի տյս անսպառ գեղեցկութեան: Աստուա՛ծ իմ, կեանքը պիտի յաջողէ՞ր արդեօք առանց փչրելու պահել այսքան դիւրաբեկ եւ անհպելի գեղեցկութիւն մը:

Կ'երդնում, որ ես հոգիիս չրթունքներով հազիւ կը հպէի անոր: Եթէ կրքի տաք շոգին ջիղերս առնէր մոայլ գինովութեան մը մէջ, իր պատկերը չէր, որ կը ներկայանար աչքերուս, այլ ծանօթ կիներու թանձրացեալ մարմինները: Ան կը մնար միչտ երազի մաքրասուրբ աղջիկը, իմ կապոյտ սէրս...

***

Գրասենեակը, ուր կ'աշխատէի, պաշտպանուած էր ամէն անհնկալի դէմ՝ իր խիստ կանոններով եւ քարացած սովորութիւններով: Կարգապահ թիւեր եւ չոր արձանագրութիւններ: Պաշտօնեաներու կեանքն ալ հոն վերածուած էր թուաբանական զոյգ գործողութիւններու՝ գումարում եւ հանում: Փոքրաթիւ ժպիտներու եւ յոյսերու գումար մը եւ տեւաբար աճող գտոնութեանց, սրտաբեկումներու եւ պարտքերու հանում: Պաշտօնատան գտնազան բաժանմունքներուն մէջ կ'աշխատէին մօտ քսան հոգի եւ ես դոց գիտէի անոնցմէ իւրաքանչիւրին հետաքրքրութեան եւ տենչանքներուն աշխարհը: Ամուսնացածները, ընտանեկան հոգերով բեռնաւոր, ամսականի յաւելում կ'երազէին չարունակ. ամուրի երիտասարդները, սիրային ընթացիկ արկածախնդրութեանց հետամուտ, արձակուրդի օրերը կը հաչուէին կարօտով: Ո՛չ մէկ անսովոր թռիչք, ոչ մէկ արտակարգ դէպք: Մեքենապրող աղջիկները, իրենց մաչած ժպիտներով եւ չպարուած ձանձրոյթով՝ աւելի խղճալի տեսք մը ունէին քնդհանրապէս, քան այր մարդիկ: Երբեմն, երբ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին հետ պրասենեակի յատուկ գործ կ'ունենայի, միտքս կը գուարճանար հարց տալով.— Չէ՞ր կրնար ըլլալ արդեօք, որ տարիներ չարունակ սպասածս անոնցմէ մէկը ըլլար, անորոչ դէմա-

դիծով քովս կեցած սա աղջիկը, որ դիտէր ձիւթ ծամել անխռնջ յարատեւութեամբ եւ ձիւթ ծամելու պէս ալ մեքենայ գարնել։ Ես իմ մտածումիս վրայ կը խնդայի բնականաբար եւ կը դառնայի գործիս։ Ինչ եռք մտածումս սրբապղծութեան պէս բան մը կը թուէր ինծի Անոր յիշատակին, որուն չունչը կը բուրումնաւէտէր կեանքս մինչեւ իսկ դրասենեակի տաղտկալի մթնոլորտին մէջ։

Պաշտօնակիցներէս մէկը միայն որոշ մտերմութեամբ մը կապուած էր ինծի։ Աւելի ճիշդ՝ ես էի, որ կը փնտռէի իր ներկայութիւնը, հակառակ որ նմանութեան ոչ մէկ դիծ ունէր իմ բնաւորութեանս հետ։ Արշակ Նազարեան կը կոչուէր ան։ Կատակասէր էր, աչխուժ եւ հաղորդական։ Սիրարկածներով բեռնաւոր՝ անսպառ նիւթ ունէր միշտ պատմելիք կիներու եւ աղջիկներու մասին։ Իրենց կուններն, գործէն ետք կը սկսէին իր բուն զբաղումները. ժամադրութիւննե՛ր, անվե՛րջ ժամադրութիւններ... Իր ըսելով՝ առատ էր որսը քաղաքին մէջ։ Եւ ինչպիսի՛ պատկերալից բացատրութիւններով յաջորդ օր կը պատմէր իր վերջին նուաճումներն ու կ'եղրակացնէր.

— Ցիմար են անոնք, որ չեն օգտուիր...

Ես՝ «յիմարս», կը սիրէի մտիկ ընել իր արկածներուն դուռնդեղ մանրամասնութիւնները՝ կէս հիացիկ, կէս ընկճուած։ Պատմածներուն քանի՞ տոկոսը կը համապատասխաներ իրականութեան եւ ո՞րքանը փչոց էր։ Ի՛նչ փոյթ. զրկուած եւ երազկոտ աղու երեւակայութիւնս ախտագին հաճոյքով կը հետեւէր Արշակի վրձինին թանձր գոյներուն։ Կը հիանայի անոր յանդգնութեան, աղջիկներ «ձերբակալելու» անոր ճարտարութեան եւ համարձակութեան վրայ։ Նման պահերու՝ իմ անճարակութիւնս աւելի կը չեշտուէր կարծես ու ես ներքնապէս կ'ընկճուէի, երբ Արշակ պատմութիւնը աւարտելով, բերանը կը սրբէր դոհունակութեամբ ու կը բացագանչէր.

— Ե՞րբ պիտի չարժիս, ծօ՛, ամմա խոպո ես հա...

Իրապէս ալ, սիրային հարցերու մէջ, ես վկայեալ «խոպո» մը կրնայի համարուիլ բոլորի աչքին, քանի որ երկու տարիէ կ'աչխատէի այդ պաշտօնատան մէջ եւ տակաւին մէկ հատիկ պատմութիւն չէի ստեղծած անունիս չուրջ։ Պաշտօնեայ աղջիկները դոց դուռ մը կը նկատէին ինծ եւ չաս անդամ կէս կատակ, կէս չիտակ հարց կուտային, թէ սիրտի նմանող բան մը կա՞ր արդեօք կուրծքիս տակ։ Սարսափելի էին անշուշտ այս դիտողութիւնները, բայց չէին յաջողեր խորտակել իմ ներքին հպարտութիւնս։ Ես որքա՛ն տարբեր էի մեւաներէն։ Մեծադոյն սիրահարը ես էի եւ մարդ լուր չունէր։ Իմ սիրածս այնպիսի էակ մըն էր, որուն մազին մէկ թելը աւելի կ'արժէր, քան Արշակի բոլոր հերոսուհիները։ Ծե՛ղք Արշակ, խե՛ղճ մարդիկ... ի՛նչ հասարակ, դիւրին եւ աժան սէրերով գիտեն գոհանալ։

Կրնայի՞ սակայն Արշակի պէս մէկուն խօսիլ իմ տարօրինակ սիրահարութեանս եւ անդոյ սիրուհիիս մասին. կրնայի՞ անոր պատմել իմ արկածներս երազի մը հետ, իմ հանդիպումներս, պտոյտներս, զրոյցներս եւ համբոյրներս՝ անանուն եւ անմարմին աղջկան մը հետ... Կ'երեւակայեմ զարմանքէն խոչորցած իր աչքերը եւ ապառումբի պէս պայթող սպաննիչ իր ծիծաղը։ Ծաղր ու ծանակ պիտի ընէր գիս բոլորին առջեւ եւ առնուազն պիտի սկսէր կասկածիլ մը-

ատյին հաւատարմակցութեանս վրայ։

Վարշակ դարձնական ազատ մրն էր սիրոյ հարցերուն մէջ եւ կանխիկ պարծող։ Ծպատաւոր, արտհատնուած, տատապանք, երազ՝ անիմաստ եւ անըմբռնելի բաներ էին իրեն համար։ Վայելուչ էր եւ գեղապէմ. տատա սեւ մազեր, առնական դիմադիծ, կեանքով քաշատող մուքի պոյն աչքեր։ Գլուխնեակի ազջիկներու հոգի կու տային՝ իրեն հետ պուրս եղլելու համար։ Ինքնավստահութիւնը իր ձեռք բերած յաջողութիւններուն պլխաւոր պէնքն էր, եւ բարեկամահինեռուն անվերջ փոփոխութիւնը՝ իր մեծապոյն հաճոյքը։

Արշակի ներկայութիւնը, անոդոք յուշարարի մը պէս, կը տատապեցնէր զիս։ Ես իր յորդ կեանքին մէջ կը տեսնէի յաճախ իմ անձիս անանկութիւնը։ Ինքնախարխութիւն չէ՞ր միթէ այն տատապելը, որուն ախուր իշխանն էի ես, բայց որուն փառքը կը մնար անծանօթ այս աշխարհին։ Մինչ ուրիշներ իրենց գիչերները կը լեցընէին վայելքին կենդանի հրայրքով, ես իմ գերեկներս իսկ կը մոցընէի ցնորքին քնարներ օրօրով։ Մինչեւ ե՞րբ պիտի սեւէր այսպէս, մինչեւ ո՞ւր պիտի հասնէր օրերուս ամուլ սպասումը։

Ճիշդ է, Արշակի ֆիզիքական տատելութիւնները չունէի, բայց ես ալ երիտասարդ էի ի վերջոյ, ես ալ իմ չնորհներովս կրնայի յաջողիլ, մանաւանդ՝ որ մտքով ու պատրաստութեամբ Արշակէն շատ աւելի բարձր էի ես։

Բարեկամս կարծես կը ղդար ներքին պայքարս եւ զիս աւելի տատապեցնելու համար իր պատմութիւններէն կը հանէր, իբրեւ քնական եղրակացութիւն, անտարակելի փիլիսոփայութիւն մը.

— Վայելէ՛ կրցածիդ չափ, այս տարիները ա՛լ չեն վերադառնար...

Օր մը, չեմ գիտեր ինչ փչեց խելքին (հաւանօրէն մեղքնալով ինծի), առաջարկեց իրիկունը միասին դուրս եղլել։ Գիտի հեռախօսէր «իր աղջկան», որ ընկերուհին ալ քերէր ժամադրութեան վայրը եւ չորսով տեղ մը երթայինք։ «Միայն թէ, — աւելցուց Արշակ, — աչքդ րաց, քիչ մը չարժէ, որ բոնես աղջիկը»։

Այնպիսի չեչտով մը ըսաւ ան այս խօսքերը, որ աչխարհի ամէնէն քնական ու հասարակ գործը ըլլար կարծես «աղջիկ բոնելը»։

Հակառակ հոգիէս ներս սողոսկող տարտամ վախին եւ անհանգստութեան՝ ընդունեցի առաջարկը։

Գիշերը, փողկապս փոխած, ածիլուած ու ատնտրուած, վերտանգաւոր արշաւանքի գացող մէկու մը հոդեվիճակը ունէի։ Երբ Արշակին հետ սկսանք քալել դէպի ժամադրավայրը, ձայն մը ներսէս կը մաղթէր, որ աղջիկները չգային եւ ես ազատէի այս փորձանքէն։ Մինչդեռ ընկերս կը ճոխտղէր բարձր տրտմադրութեան մէջ.

— Կը ճանչնամ թերեւիքը, դէչ չէ, իմինիս չի հասնիր անշուչտ, բայց ազուոր աչքեր ունի։ Ինաւորութեամբ քուկինդ քիչ մը քաչուող է, կարեւորութիւն մի տար, դուն համարձակ եղիր։

Անծանօթ այդ աղջիկը «իմինս» եղած լմնցած էր արդէն Արշակի կարծիքով։ Ի՞նչ պիտի ըսէի, ինչպէ՞ս պիտի մօտենայի, ինչո՞վ պիտի վերջանար... Եթէ առաջին ակնարկով ճանչնայի զայն, այսինքն՝ եթէ անոր անձին մէջ գտնէի երազիս փայփայած էակը, օ՛, շատ դիւրին պիտի ըլլար մերձեցումը։ Գանի մը վայրկեանը

պիտի բաւէր մտերմանալու համար։ Սիրոյ եւ արտակցութեան հաւասար անպատմելի նախատաստութիւններ ունէին, որոնք ինքնաբուխ յոյզերով մը չէին նայուածքը պիտի ընթանար իր բնական ճամբով։ Իսկ եթէ հակառակը պատահէր, պիտի յաջողէի՞ արդեօք ճարել Արշակի թելադրած ճարպիկութիւնէն քիչ մը բան, առանց պղտիկ չնորհ մը...

Գարնանային մէջ երկար ոտքատելու պէտք չունեցանք։ Քիչետք երկու աղջիկներ նոյնա մտան եւ ծնծղաձուն ժպիտով մը առաջացան դէպի մեր կողմը։ Արշակ պիտի ներկայացուց ընդհանուր խոսքերով, երբեմն իր լաւ բարեկամը. եւ երբ կարդը գար օտար այդ օրիորդները ծանօթացնելու, թատերական շեշտ մը տալով ձայնին յայտարարեց.

— Ահաւասիկ, սիրելիս, երկնային երկու Շնորհներ...

Այս Շնորհներէն ո՞րն էր իմինս եւ ո՞րը իրենը՝ բաւական առանձին չկրցայ հասկնալ։ Անուններն անպատմ չէի պիտեր։ Ծօսակցութիւնը սեղանին շուրջ կ՚ընթանար Փրանսերէն՝ սովորական եւ տափակ նիւթերու շուրջ. օդը, շարժուան Փիլմերը, պիւղաշնացութեան եղանակին մերձեցումը, եւայլն։ Արշակ կը յաջողէր մաշած կարծիքները այնպիսի ոգեւորութեամբ արտասանել, որ աղջիկներուն դէմքին վրայ ժպիտը անպակաս կը մնար։ Առաջին վայրկեանէն իսկ բարեկամիս խօսակցութեան կու գային խառնուելու արատաւորութեան վայրկեանները, զոհհութեան մօտեցող ակնարկութիւններով, որոնցմէ թէեւ յայտնապէս հաճոյք կը զգային օրիորդները, բայց իրենց ծիծաղը հաղիւ զսպելով՝ երբեմն-երբեմն կեզծ յանդիմանութիւն մը կ՚ուղղէին Արշակին.

— Ի՛նչ չար ես, Արշո...

Արշակ կարծես աւելի լաւ պիտէր այս խօսքին իմաստը, քան ես, որովհետեւ ուսուցչուհիներէն «ապրիս» ստացող աշակերտի մը պէս հեռուհետէ աւելի կը խանդավառուէր իր հնարած պատմութիւններով եւ իր անթոյլատրելի ակնարկութիւններուն վրան քիչ մը աւելի կը բանար։

Անբան եւ անխմաստ ժպիտ մը դէմքիս, չուարած, շլմորած՝ մտիկ կ՚ընէի ես։ Հետուէն զիս դիտող մը պիտի կարծէր, որ մեծապէս զուարճացած էի սեղանակիցներուս զրոյցէն։ Իրականին մէջ ռազմաճակատէն փախուստի որոշում տուած զինուորի մը երկիւղահար վիճակը կ՚ապրէի։

Աղջիկներէն ոեւէ մէկը իմ մտապատկերիս հետ հեռաւոր նմանութիւն իսկ չունէր։ Մեր զրասենեակի մեքենագրուհիներուն տարբերակները, պաշտօնեայ ուրիշ հաստատութեանց մէջ։ Թէեւ երկուքն ալ ունէին լեցուն մարմիններ, բայց մէկը մանաւանդ աչքի դր զարնէր իր մարտական ցցուն կուրծքերով։ Երանի՛, կ՚ըսէի մտովի, իմինս դոնէ այս մէկը չըլլար, որովհետեւ միւսին լուանանման կլոր դէմքին վրայ եւ սեւ աչքերուն մէջ մելամաղձոտութեան պէս բան մը կար, որ նուազ վանողական էր ինծի համար։

Որքան կը դիտէի պոյտ Շնորհները եւ անոնց դիմաց իր անբասպատ դանձերը քաշող ինքնագոհ ընկերս, այնքան աւելի կը համոզուէի, որ ես այս մրցապաշտին նժոյգը չեմ։ Տարօրինակը այն էր, որ մինչ կը ժպտէի եւ վախկոտ փորձեր ալ կ՚ընէի քանի մը բառ արտասանելու, դանդ ձայնս լսելի դարձնելու համար։ Ձայնիս լրջու-

Քանի մը րոպեներու ընթացքին ամբողջ ժողովուրդը կը մնար անշարժ եւ ոչ մէկ ձայն կը լսուէր, որ չհաշուենք հեռուներէն գալիք ոռնոցները շներու, որոնք կը պատասխանէին իրարու։

Յանկարծ, ոտքերու մէկ սաստիկ դղրդիւնը, ժողովուրդին մէջ, ձեր ըսելով սարսափ, ձեր ըսելով սպասում, ձեր ըսելով ցնծագին ուրախութիւն, մի ահեղ ճիչ հանեց ամբոխը, մի ահեղ ճիչ, որուն նմանը երբեք չէր լսուած այդ գիւղին մէջ, եւ որ ամենայն հաւանականութեամբ պիտի չլսուի ալ երբեք։ Ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի ճամբան, ուր ձիերը կը մօտենային, ձիերը, որոնք կը քաշէին ոսկեզօծ կառքը, ուր նստած էին Ֆէրմ պիտանիքը եւ իր հարսը։ Ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի կառքը, ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի ձիերը, ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի ձիավորները, որոնք կը շրջապատէին կառքը։ Ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի ամէն կողմ, ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի ամէն ինչ, ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի ոչինչ։ Ամբոխը ինքզինքը նետեց դէպի ինքզինքը

չէր այսպէս չարունակել անվերջ։ Ես՝ իբրեւ «քաւարէն»՝ պարտականութիւնը ունէի առնուազն քաղաքավար խօսակցութիւն մը սեղծելու։ Ի՞նչ ըսել սակայն։ Բառերը եւ դաղափարները խոյս կու տային ինձմէ։ Ես՝ որ այնքան բան գիտէի, այնքան դրքեր կարդացած էի, կարծիքի բացարձակ աղքատութենէ կը տառապէի այդ պահուն։ Վերջապէս համարձակեցայ կանգ առնել յանկարծ եւ խօսքըս ուղղել քովէս գլխիկոր քալող օրիորդին.

— Աւելի լաւ կ'ըլլայ թերեւս եթէ թաքսի առնենք։

— Ո՛չ, — պատասխանեց կորուկ, — հարկ չկայ, տուներնիս հեռու չէ, ես կը սիրեմ քալել։

Ուրեմն քալեցինք նորէն ու ես փողոց մը անդին նորէն համարձակութիւնը ճարեցի խօսակցութիւն բանալու.

— Ինչպէ՞ս, սիրեցի՞ք Ֆիլմը։

— Գէշ չէր, — ըսաւ սարտամ ժպիտով մը եւ լռեց։

Ջեմ գիտեր, թէ ուրիշ մէկը իմ տեղս տակաւին ի՞նչ պիտի դտնէր ըսելիք աղջկան այս յամառ լռութեան առջեւ։ Յամենայնդէպս, ես այլեւս բան չգտայ եւ լռելեայն ընդունեցի պինաթափութիւնը։ Կ'ուզէի ըսել, թէ ես լուրջ Ֆիլմեր կը նախընտրեմ, օրինակ՝ սիրային տրամի մը հոգեբանական նուրբ վերլուծումը, սակայն վախցայ ծիծաղելի ըլլալէ եւ բերանս գոցեցի։ Չէի գիտեր քովինիս ով ըլլալը, ոչ ալ գաղափար ունէի անոր ճաշակին մասին։

Անտանելի կացութիւն է, երբ մարդ կը քալէ մէկու մը հետ, որմէ մղոններով հեռու կը մնայ հոգեպէս եւ որուն մտերմութիւնը գրաւելու ցանկութիւնները կը սնուցանէ նոյն ատեն։

Երբ գլխաւոր պողոտայէն բաժնուելով նեղ փողոց մը մտանք, աղջիկը մատով ցոյց տուաւ փողոցին միւս ծայրը փայլող աղօտ լոյս մը եւ ըսաւ.

— Նա՛, հոն է մեր տունը։

Սիրտս սկսաւ գահավէժ արագութեամբ բաբախել։ Ուրեմն կը մօտենար վախճանը սիրային այս «արկածախնդրութեան» եւ ես տակաւին քայլ մը առաջ չէի անցած։ Քանի մը վայրկեանէն ամէն բան պիտի վերջանար ողբալի սնանկութեամբ։ Արշակ ըլլար հիմա իմ տեղս... պարզ էր ընելիքը, ե՛ւ արդար, ե՛ւ բնական։

Փողոցը նեղ էր ու ամայի։ Թանձր ստուերներ այնպէս մը պարուրած էին մեզ, որ ամէն ապահովութիւն կար աղատ չարժելու։ Արեանս բոցավառ վազքը կը զդայի երակներէս։ Ամբողջ էութիւնս վերածուած էր մէկ ցանկութեան — աղջիկը առնել թեւերուս մէջ եւ սեղմել կուրծքիս խելայեղ թափով։

Նոյն բանը չէ՞ր մաղթեր արդեօք ան ալ, որ կը քալէր կողքիս, լուռ, չիասակ, երբեմն թեթեւօրէն հպելով ինծի։ Դէմքը թաղուած կը մնար դիչերուան մթութեան մէջ։ Իրենց տան վերեւ փայլող լոյսը կը մօտենար ամէն մէկ քայլափոխի, եղերական ազդարարութեան մը պէս։

Յանկարծ, չեմ գիտեր ինչպէս, հերոսական որոշումով մը խլեցի աղջկան ձեռքը։ Այս որոշումը դործադրողը ես չէի անկասկած, այլ ինձմէ դուրս եւ ինձմէ վեր ուժ մը, ուր իրարու կը միանային ստորակայութեանս յաղթելու բուռն պահանջքը, երկար աւտենէ ի վեր ներմղուած կարօտները, Արշակի քաջալերական ժպիտը եւ այլ անծանօթ հրայրքներ։ Անակնկալի եկած՝ ան քաշեց ձեռքը,

կանդ առաւ, զարմացած նայեցաւ երեսիս եւ առանց բառ մը արտասանելու փախաւ գնաց։ Արդէն հասած էինք փողոցի ծայրամասը։ Ես մնացի քարացած մայթին վրայ։ Երազի մէջ կարծես, լսեցի քանի մը ձայն եւ աղմուկը ղրան, որ կը զոցուէր կամաց։

Երբ սթափեցայ այս պէշ երազէն, անհունօրէն նուաստացած զգացի ինքզինքս։ Ոչ այնքան արկածախնդրութեանս ձախողանքը, որքան նպատակիս գռեհկութիւնն ու ամօթը կ'ընկճէին զիս։ Հաստատակամ ստահակի մը դերին մէջ ուզած էի գտնուիլ, առանց կարենալու մինչեւ իսկ այդ դերը չնորհքով կատարել։ Դաւաճանած էի ինծի սպասող նախասահմանեալ լուսեղէն էակին։

Գլխահակ եւ ամօթահար՝ բռնեցի վերադարձի ճամբան։ Լալու փափաք մը կը սեղմէր կոկորդս։

***

Հարկ չեմ տեսներ բացատրելու, թէ «աղջիկ որսալու» փորձիս անփառունակ վախճանը ծիծաղի ու քաշքշուքի ինչպիսի նոր առիթներ ընծայեց Արշակին։ Համակերպութեամբ տարի այդ բոլորը, մէկու մը պէս, որ պիտակից է իր մեղքին եւ արժանի կը գտնէ պատիժը։

Այս դէպքէն ետք աւելի եւս համոզուեցայ, թէ հաւատքով ու համբերութեամբ պէտք է սպասէի անոր, որ պիտի գար։ Հոգիիս քովանդակ խանդով վերադարձայ իմ Երազիս, որուն հետ ապրած հովուերգութիւնս չարունակուեցաւ նախկին թափով, մենութեանս կախարդական ծառաստաններուն մէջ...

Եթէ հաւատարմութենէս եւ խանդաղատանքէս բան չպակսեցաւ, հաւատքս սակայն խախտեցաւ զգալի չափով։ Աւելի յոռետես սկսայ անդրադառնալ վիճակիս ծիծաղելիութեան եւ կասկածներ սնուցանել ճակատագրական այն հանդիպումի մասին, որուն կարօտովը կ'ապրէի։ Կրնայի՞ ուրիշ բան ընել, ուրիշ կերպ ըլլալ։ Երազն ալ կեանք չէ՞ր միթէ, կամ կեանքը՝ երազ։ Ինչպէս կ'ըսէին իմաստասէրները...

Այս տարազը, որքան ալ բանաստեղծական, բաւարար չափով համոզիչ չէր՝ առօրեայ կեանքիս աղքատութիւնը եւ միօրինակութիւնը արդարացնելու համար։ Գրեթէ ամէն մարդ ազահօրէն կը խմէր այն աղբիւրէն, որուն ջուրերուն դէմ ծարաւ կը սպասէի ես՝ ի խնդիր աւելի ջինջ եւ հեչտահամ ջուրերու... Հապա եթէ այդպիսի աղբիւր գոյութիւն չունէր կամ ես պիտի չհասնէի անոր երբեք. ի՞նչ պիտի ըլլար վիճակս, ծարաւ ու զուրկ պիտի մեռնէի՞ դանդազօրէն։

Սիրտս տարբեր բան կ'ըսէր, քան տրամաբանութիւնս։ Սիրտս յամառօրէն կը պնդէր, թէ իմ բոլոր ծարաւներս պիտի վարձատրուէին օր մը լեռնային վճիտ աղբիւրի մը դիւտով։ Քանի որ անոր կարօտովը կ'ապրէի, ուրեմն գոյութիւն ունէր ան։

Օրեր կային, երբ իմ երազս միսով-ոսկորով մարմնաւորուած կը տեսնէի անցորդի մը անձին մէջ։ Այսպէս, իրիկուն մը ծովեզերքի կողմէն տուն կը վերադառնայի առանձին. միտքս կը յածէր հեռուները; հորիզոնի մանիշակագոյն ամպերուն մէջ։ Ինձմէ տասը քայլ առջեւէն քալող աղջկան մը ներդաշնակ ոտնաձայնը զիս կեանքին եւ իրականութեան կանչեց։ Որքա՞ն ատենէ ի վեր ան կը քալէր

իմ առջեւէս, ինչո՞ւ չէի տեսած մինչ այդ, ուրկէ՞ յայտնուեցաւ նակնկալօրէն: Դող մը պատեց մարմինս: Սիրտս կը վկայէր, որ ան էր, ա՛ն, նոյնինքն երազս, սպասումիս կտիարդ պարիկը: Կռնակէն հրաշալի էր երեւոյթը, սլացիկ հասակ, նուրբ մարմին, խարտեաշ եւ արձակ վարսեր: Դէմքն տեսնելու անլիմատրելի պահանջք մը պիս առաջ մղեց: Հապճեպ կրցայ վախկոտ նայուածք մը նետել աղջկան դէմքին եւ պարձեալ քաշլերս դանդաղեցուցի: Ջեմ կրնար ըսել, թէ լաւ մը տեսայ անոր երեսը, բայց ինծի թուեցաւ, որ անոր աչքերն ու չրթունքները աւելի կատարեալ էին, քան մարմինը: Կը մնար, որ մօտենայի իրեն, ժպտէի հին ծանօթի մը պէս եւ բսէի մտերմաբար.

— Բարեւ ձեզ, օրիորդ...

Եւ ինչպէս կը պատահէր մէկու երեւակայութեան հրաշակերտած հանդիպումներուն մէջ, աղջիկը պիտի դառնար ինծի եւ անհուն քնքշութեամբ պիտի պատասխաներ անշուշտ.

— Բարեւ ձեզ, պարոն...

Ուրկէ՞ ճարէի սակայն այդքան քաջութիւն: Մահուան երթալը աւելի դիւրին էր, քան այդ գոյզ մը խօսքը արտասանել անծանօթ օրիորդին: Կը քալէի եռեւէն եւ կը ղգայի, թէ ես՝ անդիր սքրամվէպերու հերոս՝ երբե՛ք, երբե՛ք պիտի չյաջողէի հերոսանալ կեանքի ասպարէզին վրա:

Քանի մը քայլ անդին աղջիկը կանգ առաւ յանկարծ, խիստ նայուածք մը նետեց վրաս եւ ցուցական ձեւով անցաւ միւս մայթը: Երեւի կարծեց, որ իր հետքերուն վրայէն յառաջացող երիտասարդը աղջիկներու աներես որսորդ մըն է:

Ան չճանչցաւ դիս...

Այսօրինակ դէպքեր քանի մը անգամ պատահած են ինծի: Եղած են պարապաններ, երբ հետապնդումը հասցուցած եմ մինչեւ ծայրը, մինչեւ անծանօթ գեղուհիին բնակած տունը. սակայն այս մեծ խանթութիւններուն յաջորդած են մեծ պարտութիւններ ու ես մխիթարուելու համար ուրիշ բան չեմ գտած, քան ամբողջական նուիրումով նետուիլ երազիս գիրկը:

Գիտեմ, պիտի մտածէք վստահաբար, թէ բոլոր պատանիներուն նման ես ալ ապրած եմ երազամոլ սիրոյ չրջան մը: Երանի՛ թէ այդպէս ըլլար: 25–26 տարեկան կազմուած երիտասարդ էի արդէն, երբ այս դէպքերը տեղի կ'ունենային: Սէրը այդ տարիներուն ընկերներուս համար հաճոյքի եւ ուրախութեան աղբիւր էր, իսկ ես իմ տարօրինակ բնաւորութեամբս սէրը դարձուցեր էի կեանքի մեծագոյն խնդիրը, զոր չէի կրնար լուծել եւ որմէ կը սպասէի ամէն բան: Ոչ ոք ինծի չափ ըմբռնած էր սիրոյ արժէքը, պեղեցկութիւնը, ամենակալ ուժը: Այս գիտակցութիւնը կը լեցնէր զիս, կ'իմաստուէր կեանքս եւ կ'արջանկացնէր: Ոչ ոք ինծի չափ ղրկուած էր տնոր իրական, չօշափելի ըմբռչխնումէն: Այս ղրկանքը աչխարհիս ամէնէն գժբախտ մարդը կը դարձնէր զիս:

⁂

Գործիս մէջ պնահատուած էի, իբրեւ բարեխիղճ եւ ուշիմ երիտասարդ: Երկու տարուան ընթացքին, արագ բարձրացումով, առաջին կարգի պաչտօնեաներու չարքին էի հասած: Տնօրէնը մեծ

վատահութիւն ունէր վրաս։ Կ'ենթադրեմ, թէ Արշակ չէր նախանձեր այս պիրքէս, բայց չէր ալ քաշուեր զայն երդնանքի նիւթ դարձնելու։

— Բնական է, որ տնօրէնին աչքը պիտի մտնես, տունէն պրասենեակ, պրասենեակէն առուն։ Ուրիշ բան մը ըրած ունի՞ս... Հատատարի՛մ պահուընեայ։

Ուրիշ բան մը ըրած ունէի անշուշտ, որմէ լուր չուներ բարեկամս։ Ոչ ոք լուր ունէր։ Եւ յաւ որ այդպէս էր, որովհետեւ հակառակ պարագային՝ Արշակի համար հերնանքի նոր առիթ մը եւս պիտի ստեղծուէր։ Պարապոյ ժամերուս, այսինքն՝ երբ չէի աշխատեր, չէի կարդար եւ չէի երազեր, կը սիրէի նկարչութեամբ զբաղիլ։ Նկարելը սորված էի ինքնաչխատութեամբ, առանց որեւէ յաւակնութեան։ Քանի մը տարիէ ի վեր, պաստառի մը առջեւ նստիլ եւ գոյներու հետ խաղալը գազտնի հաճոյքի վերածուած էր ինծի համար։ Իրականութեան պատկերացումը չէր հետաքրքրեր զիս։ Աչքս գոց կը նկարէի, եթէ կարելի է նման բացատրութիւն մը գործածել, քանի որ ներքին աչխարհիս միգամածն ու զապուած խռովքը կը փորձէի միչտ արտաքնացնել։ Որով՝ իմ գործերս բոլորն ալ խորհրդապատակերներ էին։ Անոնց մէջ կար հատ մը մանաւանդ, զոր իմ գլուխ-գործոցս կը նկատէի։ Այդ նկարս կը ներկայացնէր մշուշներու մէջէն առաջացող հերարձակ եւ լուսահանդերձ ազջիկ մը, որուն դիմագիծը ձուլուած կը մնար գինք շրջապատող մշուշին հետ, բայց որուն մարմնին շրջագիծը լուսաւոր էր երկնային աղօտ ճառագայթումով։ Գուցէ աղատական եւ անարուեստ գործ մը, բայց լրիւ կը համապատասխանէր իմ հոգիիս որոնումներուն։ Երկար կը դիտէի մշուշածին եւ մշուշազգող այդ աղջկան կերպարանքը եւ հաճոյք կը զգայի։ Միակ վախս այն էր, որ օր մը զայն կրնային չփոթել Մարիամ Աստուածածինին հետ...

Ցունուարի սկիզբները զրասենեակի մեքենագրող աղջիկներէն մէկը ամուսնացաւ եւ մեկնեցաւ։ Տեղը նոր մը պիտի զար։ Արշակ յուղումի մէջ էր, անհամբեր՝ տեսնելու նոր թուչնիկը։ Արդէն ծրագիրները ունէր պատրաստած նոր որսը բռնելու մասին։ Ինչ մեղք պահեմ, ես ալ որոչ չափով հետաքրքրուած էի։ Նախ՝ որ նման կատարեալ դէպքեր միչտ չեն պատահիր զրասենեակի մը միօրինակ կեանքին մէջ, եւ երկրորդ՝ ո՛վ դիտէ, թերեւս եկողը պատահին աղջիկը ըլլար...

Երկու օր ետք եկաւ։ Գինք առաջին տեսնողներէն մէկը ես եղայ։ Ի՛նչ յուսախարութիւն։ Սովորական աղջիկ մը։ Ո՛չ մէկ ուշագրաւ դիծ իր անձին վրայ. փոթորկող, չանթահարող ո՛չ մէկ հըրապոյր։ Միջահասակ, թուխ դէմք, հայու խելացի աչքեր, լեցուն մարմին՝ առանց գէր ըլլալու։ Շարժումները, քալուածքը, կեցուածքը՝ կեանքով եւ աչխուժով լի։ Կարելի չէր ըսել, թէ տպեղ կամ հակրեալ մէկն էր։ Իրրեւ քոյր՝ թերեւս չատ ալ հաճելի պիտի ըլլար անոր ներկայութիւնը սան մը մէջ, բայց ո՛չ իբրեւ «սրտերու իչխանուհի»։ Որքա՛ն հեռու էր ան երազային աղջկան նուրբ ու ժպտուն տիպարէն։

Արշակ վերջին ծայր խանդաչատուած էր։ Ամրողջ օրը չուքջը դառնալէ ետք, իրիկունը եկաւ քովս եւ ձեռքերը չփելով բացատրեց.

— Ախտո՞ր պատահ է, հա՛...

— Ձգո՛յշ, ան մէկը հայ է, հետը խոսիլ չ'ըլլար։

— Ինձի՞ կո, ակ՛, ակը ոտքս քեզի չի ճանչնար... վազը կամ մեռա որ ուսկանիս մէջն է։

Առնան (այսպէս կը կոչուէր մեր նոր դրացուհին) սրտալիր եւ զարեզամար էր ամէնուն հետ։ Իր տաք բնաւորութեամբ եւ հին ժամերու պարզամտական աչխատասիրութիւններուն համակրանքը շահեցաւ շուտով։ Գործը դիւրացնելն ինձի հետ էր։ Նամականիը կը թելադրէի եւ ինք կը մեքենագրէր։ Մէկ չարաթը քաւ եղաւ հասկնալու, թէ ան իր ըմբռնողութեան ակը եւ բանական գործողացած ազգիկ մըն էր։ Գոլճանեանի իր վկայականը այդ մասին կրնայի սկիզբէն իսկ երաչխիք համարել, եթէ թիւրահաւատ չըլլայի նման վկայականներու հանդէպ, մա՛նաւանդ ազգիկներու ձեռքին մէջ։ Պաչտօնավարութեանս ընթացքին քանի մը նամաչներ տեսեր էի այդ վկայեալ օրիորդներէն. ամէնս մը չանցած՝ հաստատութիւնը ստիպուեր էր ճամբել զանոնք։

Կարճ առնուան ընթացքին Առնան կարդալ դրաւ գրասենեակէն քիչ մը խառն թղթածրարները այնպիսի հոգածութեամբ, որ կարծես իր սեփական տունը կը չոկէր։ Փայփայով կ'ընէր ամէն բան։ Սկիզբները կարծեցի, թէ գործէն եւ տունէն գաւո ուրիչ հետաքրքրութիւններ չունէր։ «Տիպար հայ աղջիկ», խորհեցայ որոչ քմծիծաղով։ Բայց չատ չանցած գաղմանքով տեսայ, որ հասկնալ պարզունակ այս աղջիկը կարծացած էր ժամանակակից նշանաւոր հեղինակներու չատ մը գործերը, պաղափար ունէր նկարչութեան եւ նկարիչներու մասին, քիչ մըն ալ դաչնակէ կը հասկնար։

«Ձիլչղ մամայիս ուղած աղջիկը, թէ՛ զարդացած, թէ տանտիկինն», կը հեղնէր ներսէս ձայն մը եւ ես անողոք խստութեամբ լուութեան կը պատասխանէի այդ ձայնը, վախնալով, որ անտեսանելի ականջներ կը լսեն զայն։ Մամաներու ճաչակով կատարուած տափակ ամուսնութիւններուն վրայ առաջին խնդացողներէն մէկը ես էի եղած միչտ եւ հիմա, մտքիս մէջ ակամայ այլինդող այս գաղափարն իսկ անհանդիստ կ'ընէր զիս։ Առանց խաէալական սիրոյ որեւէ ամուսնութիւն ամէն բանէ առաջ զերեզմանը պիտի ըլլար իմ երազիս։

Առնան լաւ աղջիկ էր· ա՛յդքան։ Ան չէր կրնար կեանքիս ընթացքը չափով մը փոխել, ոսկեհատիկ ո՛չ մէկ տուեալ ունէր երազիս աղջիկը անձնաւորելու համ պոնէ անոր խոնարհ մրցակիցը դառնալու։ Այսուհանդերձ, հաճելի էր իր ներկայութիւնը դրասենեակէն ներս։ Իր ժպիտը, հայու խելացի սեւ աչքերը, մազերուն թեք սանտրուածքը եւ խօսելու եղանակաւորը, գրեթէ երգեցիկ կերպը ընտանի անուչութիւն մը մտցուցին գործիս մէջ։ Հիմա աւելի սիրով նամակներ կը թելադրէի եւ թղթածրարներ աչքէ կ'անցընէի, քան առաջ։

Մեծապոյն փութոխութիւնը նչմարելի էր Արչակին վրայ։ Լըրջացած, նոյնիսկ խեղճացած երեւոյթ մը ունէր։ Առենէ մը ի վեր պուարճութեամբ կը դիտէի հետուէն, թէ ի՛նչպէս այդ ինքնավստահ եւ յոխորտ տղան իր քարձունքէն վար էր իջած՝ Առնան դարպասելու համար, ամենախոնարհ եւ հաճոյակատար ձեւերով։ Կը զգայի, թէ Արչակի ճիգերը ժայռի կը հանդիպէին եւ ան օրէ օր աւելի կը

խնդճանաք: Հեգնելու կարգը իմս էր:

— Լա՛ւ հասար, ձեռքդ բան մը անցա՛ւ, — հարց տուի իրեն օր մը, երբ արդէն ուշի քան երկու չափաթի է Սոնան մեր մօտ կ'աշխատէր:

— Ինչ մը նազ-տուզ կ'ընէ կոր չան ազջիկը, բայց ապահէ', ես անոր հաշխէն կու գամ...

Արշակի բառերուն մէջ դառնութիւն կար: Ցաւը կապեց եւ հեռացաւ քովէս: Ծայանապէս չէր ուզեր այդ մասին խօսիլ: Ինչ ալ ըսէր՝ իր պարտութեան խոստովանութիւնը պիտի ըլլար:

Սոնան երբեք ալ երես չդարձուց Արշակին: Բայց այս վերջինս չկրցաւ ըմբռնել անոր վերաբերումին եւ բնական ժպիտներուն իմաստը:

— Միտք ունի, բայց կը տատամսի կոր: Հայ չէ՞, հայ աղջիկները միշտ այսպէս վախկոտ կ'ըլլան:

Ա՛յս էր Արշակի տուած միակ մեկնաբանութիւնը՝ աղջկան «ատօրինակ» կեցուածքը բացատրելու համար: Աղջիկ մը, որ կը ժպտէր, քաղցրութեամբ կը խօսէր, բայց կը մերժէր ժամադրութիւններու երթալ: Ջտեանուա՛ծ երեւոյթ՝ ընկերոջս տրչատանքներուն պատմութեան մէջ: Բերդ ըլլար, պէտք է իմնար մինչեւ հիմա. մինչ այս աղջիկը կը մնար իր դիրքերուն վրայ:

Ես կասկած չունէի այլեւս, որ Արշակ ակրահարած էր Սոնային: Սէր մը, որ օրէ օր կ'ուճէր անզգալաբար: Աղջկան անզիջող բայց պարկեշտ կեցուածքը կը բորբոքեցնէր այս սէրը, որ քարեկամինս հոգիին մէջ վառող առաջին իրական զգացումն էր: Արշակ որքան ալ չանար պարտկել իր ընթացքը, հակակշիռ բանեցնել իր կնամեծար չարժումներուն վրայ, այսուհանդերձ, ուժերէն վեր էր ամբողջապէս մեր աչքերէն ծածկել ներքին խռովքը: Օրուան մէջ քանի մը անգամ պիտի մօտենար անպայման Սոնայի դրասեղանին՝ անոր օգնելու փութաջանութեամբ, զովացուցիչ կամ սուրճ պիտի ապահովէր օրիորդին, սինեմայի եւ նորոյթի նկարազարդ հանդէսներ պէտի ղնէր անոր տրամադրութեան տակ եւ այսպէս, մանր բայց շատ յատկանշական հոգածութիւններով, պիտի աշխատէր անոր ուշադրութիւնը գրաւել: Պաշտօնատան մէջ ամէնքը կը խօսէին արդէն այս մասին՝ բարեմիտ ժպիտ մը ուրուագծելով.

— Մեր աղան քիթէն բռնուած կ'երեւի:

— Երանի՛ թէ տեւէր այս անգամ...

Ես կը խորհէի, թէ ատեն մը պիտի տեւէր, որովհետեւ Սոնան լաւ ըմբռնած էր դիմացինին խառնուածքը: Առաջին աղջիկն էր ան, որ դիմադրած էր Արշակի ֆիզիքական հրապոյրներուն, պերճախօսութեան եւ հեղինակութեան: Բայց որքա՞ն ատեն պիտի դիմանար: Ի վերջոյ Սոնան ալ պիտի չտկարանա՞ր, ինչպէս տկարացեր էին միւսները: Ամբողջ հոգիով կը մաղթէի, որ Սոնան կարենար պահել հպարտօրէն դեղեցիկ իր այս կեցուածքը եւ Արշակի աչքերը բոցավառէին միշտ այսպէս, անգօր ցանկութեամբ... Եթէ չամչնայի՝ պիտի ուզէի մինչեւ իսկ այս ուղղութեամբ խրատներ տալ աղջկան, բայց ատիկա անպարկեշտ ընթացք մը պիտի ըլլար բարեկամիս հանդէպ: Որատ տալ աղջկան, կը նշանակէր ամէն բանէ առաջ զայն զգուշացնել Արշակի նկարագրային թերութիւններէն: Եւ յետոյ, իմ ի՛նչ գործս էր, ի վերջոյ, միջամտել երկու սրտերու պայքարին:

Սոնան իր պաշտօնը լաւ կը կատարէր, քաղաքավար էր ու ապնիւ: Անկէ անդին՝ ազատ էր ուզածը ընելու:

Զէզոք դիտողի իմ դիրքէս սակայն կ'ըլլայի երբեմն դուրս դալու, երբ դլուխ-դլխի կը մնայի Արշակին հետ: Բարեկամս իր մտերմութեան մէջ խօսակցութեան մէ՛կ նիւթ մխայն ունէր հոմա — Սոնան: Ուշադրաւ էր սակայն, որ իր սովորական անպատկառ յեղուն չէր դործածեր անոր մասին խօսած ատեն: Հոդին պարպելու պահանջ մը զինք քովս կը բերէր, բայց սրաբաց խոսաուվանութիւննելու վարժութենէն զուրկ այս ոգան զարտուղի ձեւեր կը դտնէր պարպուելու համար: Իր մտածումին հակառակ բաներ կը սիրէր ըսել, որպէսզի ես հերքեմ ըսածները, իմ բերնէս լսէ իր դատաստանի ճշմարտութիւնը: Այնքան տղայամիտ խաղ մըն էր ասիկա, որ չատ անգամ կը սիրէի զուարճանալ՝ զինք իր խաղին մէջ բռնուած պահելով:

— Ինչպէ՞ս կը դտնես կոր սա Առնիկ ըսուածը, — կը հարցընէր յորեւ թէ անտարբեր չեչտով մը: Իսկ ես ամենայն լրջութեամբ կը պատասխանէի.

— Աչքը բաց կ'երեւի կոր. չատ արագ եւ անսխալ մեքենագրող է:

— Ատ չէ հարցուցածս:

— Հապա՞:

— Իբրեւ աղջիկ, ի՞նչ է կարծիքդ, բան մը կ'արժէ՞:

— Շիտակը, ճաշակի խնդիր է: Աղջիկ մըն է վերջապէս... Դուն աւելի լաւ կը հասկնաս:

— Ինքզինք մեծ բանի մը տեղ դրեր է, բայց իրեն պէսներ չատ կան:

Վիրաւորուած արժանապատուութեան ցաւն էր, որ այդպէս արտայայտուիլ կու տար: Արշակ չա՛ս պիտի փափաքէր, որ ես բողոք բարձրացնէի իր անիրաւ կարծիքին դէմ եւ ըսէի. «Կը սխալիս, սիրելիս, Սոնիկին պէս աղջիկներ չատ չկան. լուրջ, խելացի, դրաւիչ: Արժէքաւոր աղջիկ մը՝ մէկ խօսքով»:

Այս յայտարարութիւնը բերնէս քաշելու համար բաւական աշխատեցաւ: Եւ օր մը, տկար մէկ վայրկեանէս օգտուելով, զիս մղեց անկեղծ խոստովանութիւններ կատարելու: Գովեցի աղջկան բնաւորութիւնը, կեցուածքը, ջանասիրութիւնը: Աւելցուցի, թէ ցարդ իր ճանչցած բոլոր աղջիկներէն ալ բարձր էր: Արշակ, որուն աչքերը կը փայլէին ուրախութենէն, դերազոյն խոստովանանքը լսելու համար առարկեց.

— Ինչ որ կ'ըսես բնաւորութեանը մասին՝ կրնայ ճիշդ ըլլալ. խօսք չունիմ: Բայց դեղեցիկ չէ, հասակ չունի:

— Ձու խաղցուցած աղջիկներէդ ո՞ր մէկը ասկէ դեղեցիկ էր, հա՞, — ջղայնացած պոռացի երեսին, — աչքերուն չե՞ս նայած, մէյ մը տես ի՛նչ խորունկ ու խելացի աչքեր ունի: Ընդհանուր առումով՝ սիրուն աղջիկ կարելի է համարել Սոնիկը...

Բարեկամիս դէմքի արտայայտութեան մէջ կը կարդայի իր երախտադիտութիւնը ինծի հանդէպ: Վերջին ծայր ուրախ ու հոգսազուրկ էր իմ դրական կարծիքս իմանալով: Ինձմէ չէր վախնար իբրեւ մրցակից: Գոյութիւնս իսկ նկատի չէր առներ այդ դետնին վրայ, ուր որեւէ վտանգ չէի կրնար ներկայացնել իմ ամօթխած, քաշուղ

եւ անճատակ ընթացքով։ Սոնային հանդէպ արտայայտած եւ արտայայտելիք բոլոր խանդավառութիւններս ի հաշիւ լրեն էին եւ ի դէպս էր պատճառաբանելու։

Իսկապէս ալ ես չափազանց հանգարտ ու չէզոք պիտի մնայի այս հարցին մէջ։ Մտքէս իսկ չէր անցներ, որ ես ալ նմանի Արշակին մրցակցիլը պատճառ։ Սոնան իմ ժանրս չէր։ Եթէ ըլլար՝ առաջին օրէն առաջին նայուածքը այնքան ճակատագրական հրդեհի բռնկումը պիտի պատճառ սրտիս մէջ։ Մինչդեռ սկսած էր հարուածներ տարափել առաջուան պէս կանոնաւոր, եւ Սոնան՝ իր կարճ կըտրուած մազերով եւ կարճ հասակով՝ նստած կ'աշխատէր դէմս։

Ըսի արդէն, թէ անոր ներկայութիւնը հաճելի էր դրասենեակէն ներս աւելի քան ուրիշի մը։ Հեառը պոծ ունենալը հաճոյք մըն էր։ Անոր չհնչող ժպիտն ու կենսալի շարժումները վարակիչ բան մը ունէին իրենց մէջ։ Ո՞վ չի փնտռեր այս յատկութիւններով օժտուած պործակից մը։ Անկեղծօրէն ըսելով՝ ցաւ պիտի զգայի, եթէ օր մը ուրիշ մը փոխարինէր զինք։

***

Անցան քանի մը ամիսներ եւ Արշակ–Սոնա պայքարը ոթեւէ արգիւնքի չյանգեցաւ։ Բարեկամս չարունակեց դարպասել՝ իր բոլոր զէնքերն ու չնորհները մէջաեղ թափելով, իսկ աղջիկը ամէնուս հանդէպ ցոյց տուած ընկերական պարզ վերաբերումէն բան չփոխեց։ Արշակի բոլոր առաջարկներն ու հրաւէրները քաղաքավարօրէն կը մերժուէին դիմացի կողմէն։

— Դուն սինեմա, թատրոն, պարահանդէս երթալու սովորութիւն չունի՞ս բնաւ, — կը դոչէր բարեկամս՝ զայրացած արտայայտութեամբ, Սոնայի սեզանին քով կեցած։

— Ունիմ, — կ'ըսէր աղջիկը ժպտուն, — ունիմ, բայց մամայիս հետ, — ապա մտերիմ ու մեղսակից նայուածք մը կը նետէր ինծի եւ մենք իրար կը հասկնայինք։

— Հանդիսա ձդէ աղջիկը, — կ'ըսէի ես կատակով, — մաման կը ճանչնամ, չատ խիստ է...

Սոնան ու ես կը խնդայինք բարձրաձայն, իսկ Արշակ, դըժբախտ սիրահարի դերին մէջ, գլուխը կախ, ուսերը վար իջնած, տեղը կը վերադառնար։

— Մեղք է, մի՛ ատնջեր սա աղան, — ակնարկեր դրասենեակին մէջ աշխատող այլ մտերիմներ, — անճնասպան պիտի ըլլայ։

Արշակի «սիրահարութիւնը» լուրջի առնողը չէին գինք ճանչցողները։ Անցաւոր հով մը, որ այսօր աջէն կը փչէ, վաղը կրնայ ձախէն փչել։ Կարելի բան չէր, որ Արշակի հոգիին մէջ այդ հովը փոթորիկի վերածուէր։ Այս համոզումով ալ անոր ընթացքը աւելի կատակի եւ սրախօսութեան նիւթ կը հայթայթէր, քան լուրջ խորհրդածութեան։

Օր մը երեքս միասին հաւաքոյթի մը ներկայ պիտի ըլլայինք։ Դրասենեակի պաշտօնեաներէն մէկն էր հրաւէր տուողը, իր տան մէջ։ Արշակ չափազանց ուրախ էր այդ օր։ Սեղան, խմիչքներ, պարանոցիկ երեկոյթ եւ Սոնայի ներկայութիւնը այդ երեկոյթին՝ իր յաղթանակին եւ ափրապեաութեան դրաւականն էին։ Պիտի լողար իր

ջուրերուն մէջ: Ինք ղիտէր պաղտնիքը նման հաւաքոյթներու կեդրոնական ղէմքը դառնալու:

Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ հրաւէրին պատասխանեցի որոշ վախով եւ անձկութեամբ: Թպտէ, խօսակցութիւն ստեղծէ, պարկ եւ հաճոյացիր՝ դժուարին ու տաժանելի դործ մը եղած է միշտ ինծի համար: Մարդուս հոդին բաղմապիսի վտանգներու ենթակայ, անպաշտպան ու լքուած մանուկի կը նմանի այդպիսի պահերու: Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ աղօտ եւ հեռաւոր յոյս մը, ցնորական բայց քաղցր ապաւում մը կը դօտեպնդէր զիս· Ո՛վ ղիտէ, թերեւս այս հաւաքոյթին մէջ պիտի հանդիպէի անոր, որ պիտի դայ... թերեւս մեծ անակնկալը կը սպասէր հոն ինծի...

Երբ ներս մտայ սրահէն, Արչակ հոն էր արդէն եւ դլուխը հաւաքած խումբ մը աղջիկներ՝ խնդալէն կը մարեցնէր զանոնք: Ջեմ պիտեր ինչու՝ քրքիջներու ալիքը եւ բարեկամիս ոդեւոր չարժուձեւերը հեռուէն անախորժ տպաւորութիւն մը դործեցին վրաս եւ մեքենաբար քայլերս ուղղեցի դէպի ուրիշ անկիւն մը: Ես այդ խումբին մէջ անչուք եւ կորսուած մէկը պիտի ըլլայի՝ Արչակի ճաճանչող ներկայութեան քով: Սակայն Սոնան, որ նոյնպէս հոն էր, չնորհալի ժպիտով մը դարձաւ իմ կողմս եւ ըսաւ.

— Այս կողմ եկէք, պարոն Արամ, եթէ չլսուած բաներ կ'ուզէք լսել:

Ստիպուեցայ մօտենալ խումբին: Ինծի այնպէս թուեցաւ, որ Արչակ գոհ չմնաց այս հրաւէրէն, բայց չարունակեց մեծաբարբառ իր սրախօսութիւնները: Այս նոյն աղջիկները միեւնոյն պատմութիւնները հարիւր անդամ լսած էին իր բերնէն, բայց կը խնդային այնպիսի ախորժակով, որ կարծես առաջին անդամ վայելէին զանոնք: Բարեկամիս դրամադլուխը մեծ չէր· դիտէի, որ պիտի սպառէր չուտով· այդպէս ալ եղաւ եւ խումբի անդամներէն ոմանք ուրիշ զբաղումներ փնտռեցին: Մենք քանի մը հոդիով մնացինք նստած, սպասելով, որ պարեն: Սոնան ճարպիկօրէն խօսակցութեան նիւթը փոխեց, մէջտեղ նետելով անունները այն գործերուն, զորս ֆրանսայէն դալիք թատերախումբ մը պիտի խաղար այդ տարին: Ինծի հաճոյք պատճառելու համար չէ՞ր արդեօք, որ ան այս նիւթը ձեռք կ'առնէր: Արդարեւ, Սոնան մօտէն տեղեակ էր, որ ես չատ կը հետաքրքրուէի թատրոնով եւ կարդացած էի խաղացանկի երկերը: Հարկադրուեցայ լայն բացատրութիւններ տալ իւրաքանչիւր թատերախաղի բովանդակութեան եւ արժէքի մասին: Այնպէս եղաւ, որ մօտ կէս ժամ միակ խօսողը ես մնացի եւ միւսները լսողի դերին մէջ մտան: Արչակ նմանապէս նոյն դերին մէջ ինկաւ, յայտնօրէն նեղուած, բայց անզօր՝ կացութիւնը փոխելու: Քանի մը անդամ փորձեց կարճիք յայտնել եւ երբ տեսաւ, թէ ծիծաղելի պիտի ըլլայ՝ լռեց: Շարժապատկերի չաբթուան ցուցադրութիւններէն եւ օրաթերթային ընթացիկ լուրերէն զատ ուրիշ ի՞նչ բանի մասին կրնար կարճիք յայտնել խեղճ տղան: Սոնան տարուած կը թուէր ըլլալ այս նիւթով եւ մոռցած Արչակի ներկայութիւնը: Իսկ բարեկամս անհամբեր, դլուխը աջ ու ձախ կը դարձնէր չարունակ եւ իմ խօսքերուս թելը կտրելով՝ երբեմն-երբեմն հարց կու տար չուրջիններուն.

— Ի՞նչ բանի կը սպասեն, ինչո՞ւ տիսաք չեն դներ, ինչո՞ւ պարի չեն սկսիր...

Վերջապէս ամերիկեան ճապը ճչայ եւ անհետացած ժպիտը վերադարձաւ Ալշակի դէմքին վրայ: Գոհունակութեան հառաչով մը ան ոտքի ցատկեց, չոնպալից խոնարհութիւն մը ըրաւ Սոնային առջեւ եւ, աղջիկը թեւերուն մէջ սեղմած՝ սահեցաւ պարտէզի ճամբէն ներս:

Ալշակ վարպետ ու հնարքալի պարող մըն էր: Ան հմտեւէլին իր եւ Սոնայի հեզասահ քայլերուն եւ արամուծ կը հետեւէր, թէ ես երբեք պիտի չկարենամ այսպիսի յաջողութեամբ կը խարհէի, թէ ես երբեք պիտի չկարենամ այսպիսի յաջողութեամբ իրագործել որեւէ պար: Սոնան հազած էր ծաղկաւոր թեթեւ շրջազգեստ, որ անոր մարմնի նուրբ գեղեցկութեան կու տար որոշ երազայնութիւն մը: Հակառակ ատոր, մերկ թեւերն ու պարանոցը, որոնք կը յայտէին կաթնային սպիտակութեամբ, մեղաւոր յանկութիւններ կը նեաէին աչքերուս մէջ: Սքանչելի պէտք է ըլլար՝ Սոնան այդ պահուն թեւերուդ մէջ սեղմել եւ անոր ուսին վրայէն մորթին քաղցր բոյրը չնչել: Արշակ յաղթական եւ երջանիկ տեսք մը ունէր, ամրողջովին տարուած իր զոյդով: «Երանի՛ անոնց, որ դիտեն զուարճանալ», կ'ըսէի մաքէս: Եւ իմ այս մտածումիս մէջ թէ՛ զառնութիւն կար, թէ՛ նախանձ եւ թէ իր սպասումին մէջ բաղմաթիւ յուսախաբութիւններ ճանչցած ազու մը թաքուն վիշտը:

Տիսքը կանգ առաւ, պարող զոյգերը ափսոսանքի հառաչներ արձակեցին՝ պահանջելով, որ կրկնուի եղանակը: Սոնան քովս էր արդէն, քիչ մը կարմրած, աչքերը կայծկլտուն, ուրախ բայց չփոթահար:

— Նշանաւոր է այս ազան, — բացատրեցի՝ ինքզինք քովիս աթոռին մէջ նետելով:

— Ի՞նչ կայ, բա՞ն մը պատահեցաւ:

— Ո՛չ, ի՞նչ պիտի պատահի... մէկ վայրկեան հանդիստ չի ձգեր. անանկ բաներ կ'ըսէ, որ ուզես-չուզես կը խնդաս:

— Համակրելի է անպիտանը:

— Այո՛, եթէ չափը չանցընէ:

Մեր խօսակցութիւնը չաւարտած՝ Արշակ հասաւ արդէն եւ սկսաւ յանդիմանել Սոնան՝ պարը կէս ձգելուն համար: Ուզեց որ ոտքի ելլէ եւ չարունակէ իրեն հետ պարել: Սոնա մերժեց՝ յոգնութիւն պատրուակելով եւ բարեկամս հեռացաւ քիթը կախ:

— Լաւ չըրիք, վիրաւորուեցաւ ազան, — ըսի կարեկից շեշտով մը:

— Վնաս չունի, քիչ ետք կու գայ նորէն ու կը հաշտուինք, — պատասխանեց Սոնան եւ իր ձեռքի պայուսակը բանալով մէջի փոքրիկ հայելիին մէջ սկսաւ դէմքը քննել:

Դէմքը փառաւոր էր, թարմ, չոպիաւոր չպարուկ մը յարդարուն: Աչքերուն արտակարգ փայլը եւ շրթներուն վրայ ծաղկած ժպիտը կը յուսաւորէին անոր դէմքն ու ամբողջ անձը կենսալի ջերմութեան տարօրինակ հրապոյրով մը: Այդ պահուն ան ինծի կը թուէր չատ աւելին, քան սլսիկ, բարի քոյրիկ մը:

Բոլորը կը պարէին: Ես ու Սոնան միայն մնացեր էինք նստած: Կը ծխէի անպատճառ՝ ես ինծի հեղինակաւոր ու հանդարտ եսութեան մը տալու համար: Ա՛խ, այս ընաւորութիւնս... Ամէն անգամ մխեւնոյն բանն է: Կը բաւէ, որ դուխ-դուխ քէնակ մնամ աղջկան մը հետ, որ ես ալ կը սկսիմ ինծի համար ինչ-որ ոճեր ստեղծել, ինչ-որ դիրքեր բռնել, ինչ-որ դերեր խաղալ: Ինչո՞ւ ես ալ չեմ կրնար ինքզինքս ազատ զգալ եւ ըսել ինչ որ կ'ուզեմ, ինչպէս որ կ'ուզեմ: Ինչո՞ւ ես ալ չեմ կրնար ինքզինքս ազատ զգալ եւ ըսել ինչ որ կ'ուզեմ, ինչպէս որ կ'ուզեմ:

ջևայ մը հեա, դասը մոռցած աչակերտի կը նմանիմ. միտքս կը ցըն-դի կարծես եւ ըսելիք բան չեմ գաներ: Սիկարէթը, այսպիսի պա-հերու, կը գառնայ փրկութեան ոսա, որուն կը կառչիմ անճրկած:

— Ինչո՞ւ չէք պարեր, — դարձաւ ինծի Սոնան՝ ձայնին մէջ գուրգուրանքի մասնաւոր չեշտ մը դնելով: Գոնէ ինծի այգպէս թը-ւեցաւ: Այս աղջիկը երեւի կը հասկնար հոգեկան վիճակս եւ կ'ուզէր զիս դուրս բերել անելէն: Երախատպիտութեամբ նայեցայ աչքե-րուն եւ ըսի.

— Լաւ չեմ պարեր:

— Հոգ չէ, կը վարժուիք, — պատասխանեց՝ ոտքի ելլելու չարժում մը կատարելով:

— Վախնամ՝ հետս պարողը երդում ընէ անգամ մըն ալ ինծի չմօտենալու:

— Ես պիտի պարեմ ձեզի հետ, վստահեցէք ինծի...

Զեռքէս բռնած, գրեթէ բռնի զիս ոտքի հանեց ու մենք գըր-կընդխառն՝ միացանք պարողներու խումբին:

Հրաշալի էր այն քառորդ ժամը, երբ իմ ոաքերս բացարիկ ճկունութեամբ մը ներդաշնակուեցան Սոնայի ոաքերուն: Լուռ էի դարձեալ, բայց կը զգայի, թէ այգ լռութիւնը լեցուն էր քաղցրու-թեամբ, հետեւաբար խօսքի փնտռտուքը՝ բոլորովին աւելորդ: Սո-նան կը ժպտէր իր խորունկ աչքերուն ամբողջ պայծառութեամբ եւ կը չչնջէր երբեմն. «բայց չատ լուռ կը պարէք կոր...» ու ես խո-կապէս չատ մեծ հաճոյքով իրարու եաեւէ Սոնային հետ պարեցի մինչեւ իսկ ամերիկեան ճաղի վերջին նորոյթները:

(Շար. 1)

Մ. ԻՇԽԱՆ

Ա. ԵՐԿԱԹ

ԲԱՌԵՐԸ

Բառերը գոյն եւ երանգ ունին հոգւոյն արեւով.
Բառերը լոկ չեն հնչեր. այլ մտին մէջ տարօրէն
Մետաղային ցոլքերով արձագանգներ կ'երկարեն,
Եւ կը տանին մեզ բոցի մը հեղեղէն անցընելով:

Նուագարան են անոնք աստեղային, բազմալար,
Մատներուն տակ լըռութեան՝ որ երաժիշտ մ'է ինքնին.
Խորհուրդի լոյսն ոսկեծիր անոնց անհուն երկնքին
Կախարդանքով կը շողայ ներաշխարհին մէջ խաւար:

Սրտին զարկերն են անոնք, արիւնին գետը հոսուն,
Երակներէն՝ որոնց մէջ վարդերը կան կրակներուն.
Մեր շրթունքին համբոյրն են տրուած սիրոյ երդման հետ:

Մեր անմխիթար աղօթքին աղերսական արցունքն են
Բառերը սուրբ, որ եկան յաւերժագեղ դարերէն
Եւ հիմա մեր անիւնն են յիշատակով խնկաւէտ:

Ո՛Վ ԱԼԻՔՆԵՐ ՓՐՓՐԱԴԷՋ...

Սրտիս որքան էի ճման, ո՛վ ալիքներ փրփրադէզ,
Խարակներուն բախելով երբ կը հեծէի մեղմաձայն.
Երազներս ալ ձեզի պէս՝ անվերադարձ փշրեցան,
Բայց դուք ահա՛ վերըստին կը յայտնուիք ի հանդէս:

Եւ այս լինին ափերուն ձիւնի վարդեր կը ճետէք՝
Որոնք ցոլքով պսպղուն կը թառամին հազիւ թէ
Նոր կայլակներ կը հասնին եւ կը ծաղկին հըրաշէկ
Բողբոջներով՝ որոնց մէջ լոյսն իր ոսկին կը կաթէ:

Ո՛վ փրփրադէզ ալիքներ, պիտի հիւսուիք դիւրեղով,
Երբոր ձմրան կախարդանքը բնութեան տիրանայ,
Եւ լըռութիւնը ճնշէ թեւատարած ձեր վըրայ:

Բայց գարունով կը զարթնուք զըւարթագին կանչերով
Ան՝որ հիմա կ'ուրկնդրէ նըւագը ձեր խաղցրաձայն,
Սիրտըս, ափսո՛ս, որ երբեք պիտի չտայ պատասխան...

(*Ճնտիպ*)

ԱՐՍԷՆ ԵՐԿԱԹ

Ն. ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

ՁՐՈՑՑ՝ ՄԵԾ ՀՕՐ ՈՒ ԹՈՌՆԻԿԻՆ ՄԻՋԵՒ

Կիրակի արեւոտ յետմիջօրէ մը, փարիզարնակ դերձակ Աբշամ տունէն դուրս կ'ելլէ իր մանչուկին՝ Արայիին հետ, երթալու Աաքրէ Ֆէօրի սաճարանիսա բարձունքը, որ իրենց բնակարանէն հազիւ քառասուն վայրկեան հեռու է, ոտքով:

Կ'անցնին Մոնմարթրէն, որ Նոր Բաբելոնին սողոմաթաղն է, ուր ամէն դիչեր կը տօնուին հեթանոս աստուածննեբը, որոնք Ողիմպոսէն այնտեղ զաղթած են վաղուց:

Լեցուն է թաղը զբօսավայրերով, որոնք կը բացուին երեկոները ու կը փակուին արշալոյսին: Ամէն մէկ հեթանոս հաստատութիւն կը ցուցադրէ պատկերները իր հուրիններուն, որոնք յաճախ մերկ են յոտից դլուխ:

Արշաւիր հայրիկը կը քալէ՝ իր մանչուկին ձեռքէն բռնած: Մտածումներով բեռնաւորուած ըլլալուն՝ կախ է դլուխը: Մինչդեռ տասնամեայ Արային սեւուլիկ աչուկները կը չբջին աջ ու ձախ, եւ կը տեսնեն մերկ կիներու մեծ լուսանկարները:

Ահա կը հարցնէ հօրը.

— Տի, փափա, սա կնիկները ինչո՞ւ հագուած չեն...

— Ո՞ր կնիկները, ձադո՛ւկս...

— Սա պատկերներուն կնիկները...

— Ա՛...: Ատոնք խեղճ են, հագուստ չունին...

— Աղքա՞տ են...

— Շատ աղքատ են: Դրամ չունին հագուստ առնելու համար:

— Անօթի չեն երեւնար կոր...

— Չէ՛, անօթի չեն: Ուտելիք մը առնելու չափ դրամ ունին: Բայց հագուստը շատ սուղ ըլլալուն՝ ատանկ մերկ կիները չատցած են:

— Ինչո՞ւ ատանկ չըլպախ-չըլպախ պատկերներ քաշուած են, ու փոզոյին պատերուն վրայ չարած են...

— Որ մարդիկ մեղքնան իրենց, ու ամուսնանան եւ հագուեցնեն:

— Ըսել է կարդուիլ ուզողները աստեղէ՞ն կնիկ կը դտնան...

— Կարդուիլ ուզողն ալ, չուզողն ալ, կարդուածն ալ հո՛ս է, որ կ'ընեն չըննութիւն: Մոնմարթրը Սոդոմ է, Մոնբարնասն ալ Դոմոր է...: Քալէ՛, քալէ՛...

— Դուն ալ աստեղէ՞ն [redacted]իր մամաս...

— Ո՛չ, ձադուկս. մայրիկդ Մարսէյլէն առած եմ: Իր մօրմէն ուզած եմ:

— Նայէ՛, նայէ՛; փափա, աստեղի կնիկները չատ աղուոր են, չատ շարմանք են:

— Մայրիկդ ալ աղուոր, չարմանքէր...

— Ատո՞նց չափ...

— Ատոնց չափ չէր, բայց աղուոր էր: Քալէ՛, քալէ՛...

— Կը քալեմ կոր, փափա, վազելու չեմ: Կամաց քալենք fի սա աղուրիկ կնիկները տեսնանք: Դուն ալ նայէ, փափա: Էլ ոոն վլուէմաո պէլ... Տի, փափա, մեծնալու ըլլամ ես՝ ինծի համար աստեղէն կնիկ մը կ'առնե՞ս...

— Դուն Հայ ես. ես քեղի համար ա-

նուիրիկ հայ աղջիկ մը պիտի առնեմ։

— Ես ասոնցմէ կ'ուզեմ, փափա...

— Ինչո՞ւ...

— Աղուոր են, էրլպախ են, կը մըտքնեմ, կը հագուեցնեմ...

— Ծօ՛ խայտառակ, հիմակուց աչքդ ասոնց վրա՞յ է...

— Շատ, շատ նուվօ փրան վաստկիմ նէ՝ քանի մը հատ կ'առնեմ ասոնցմէ...

— Իմ՞ձ...: Մէկ հատ ալ չէ, հապա՛ քանի մը հատ... Ծօ՛, հաւկի՞թ կ'առնես կոր... Քրէզ ա լա տուզէն...

— Հաւկիթ չէ, փափա, հա՛ւ, հա՛ւ։ Ան ալ կու տա՞ն Քրէզ ալ լա տուզէն...

— Աղէ՛կ, ազէ՛կ. երբ որ մեծնաս, քեզի համար քանի մը հաւ կ'առնենք։

— Փափա...

— Ի՞նչ է նորէն...

— Մինչեւ մեծնալս՝ չելլան հատնին ասոնց աղուոր կնիկները... Ուրիշները կ'առնեն ու ինծի համար քանի մը հատ չի մնար... կը վախնամ էի կը քիչնան, կը հատնին...

— Բնաւ մի՛ վախնար ատոր համար։ Ասանկ կնիկները երթալով կը չատնան կոր... Քեզի ալ կ'օգտէ, զաւկիդ ալ, թոռանդ ալ...

— Ատ ի՛նչ աղուոր բան ըսիր, փափա...

— Ծօ՛ անպիտան, սա կնիկները գէշ են, սատանաներ են...

— Օ՛, ճօ՛, փափա... Հրեշտակի պէս աղուոր են։ Հրեշտակներէն ալ աղուոր են։ Սատանաները սեւ կ'ըլլան։ Ասոնք իմ խմած կաթիս պէս ճերմակ են։ Ճերմակ սատանայ կ'ըլլա՞յ...

— Սատանան ասոնց փորին մէջն է...

— Ես ալ տոքթորի կը տանիմ, որ փորերնին բանայ ու սատանաները հանէ... Մեղք են նէ՛...: Նայէ՛, փափա, սա մէկ հատը ի՞նչ աղուոր է...

— Ծօ՛, չուա քալէ. հիմա սատանան քու փորդ ալ կը մտնայ...

— Իմ փորս պզտիկ է. սատանան հոն չի սղմիր... Սատանան ինծի պէս պզտիկ մանչերը չի սիրեր... Սատանան դիտէ մտնալիք տեղը...

— Ծօ՛ անատակ, պզտիկ սատանաները չատ կան աս կողմերը. վախնամ ասոնցմէ մէկը մտած է արդէն փորդ...

— Ինծի տոքթորի չտանիս ատոր համար։ Աս իրիկուն տէփիւրաքիֆ մը կ'առնեմ, ու վաղը առտու դուրս կը հանեմ սատանան...

⁂

Մեռելոցի մը, հայրիկը Արայիկ հետ կ'այցելէ դերեզմանը հօրը, որ մեռած է երկու տարիէ ի վեր։

Հայրիկը թաղարով ծաղիկ կը գետեղէ հողակոյտին վրայ, ապա կը ջրէ, ու կ'աղօթէ։

Ալա խզելով լուռթիւնը՝ հօրը կը հարցնէ.

— Տի, փափա, մաման կ'ըսէ էի՝ մեծ հայրիկը երկինք գացած է։ Դուն ալ կ'ըսես քի՝ մեծ հայրիկը աս հողին տակն է։ Ջեմ հասկնար կոր... Ո՞րն է չիտակը... Կրան փէրը հողին տա՞կն է, չէ նէ երկինքն է...

— Անուշիկ ճագուկս, մեծ հայրիկին մարմինը հողուն տակն է, հոգին ալ երկինքն է։

— Ըսել է մեծ հայրիկս մենէ զատւելէն զատ, ինքը իրմէն ալ զատուած ու երկու կտո՞ր եղած է... Ս'է տռմած, վրէմաճ տռմած...

— Մարմինը հողուն տակն է, հոգին ալ երկինքն է, ըսի... Ա՛լ մ'երկարեր...

— Հոդին ժը ճը սէ փա... մէ մարմինը չի՞ մսիր, մարմին չի՞ վախնար գիշերները, մինակը, մեռելներուն հետը...

— Մարմինը ա՛լ ցաւ չի զգար...

— Սէ դ'էճ փոսիպլը, փափա... Մարմինը միշա կ'իմանայ ցաւն ալ, ցուրտն ալ, վախն ալ...

— Չէ՛, ճագուկս, երբոր հոգին երկինքն է, մարմինը ա՛լ ցաւ չ'իմանար...

— Ինչո՞ւ մարմինովը չգնաց երկինք...

— Մարմինը ծանր է, աղաս։ Մարմինը ծանր ըլլալուն՝ հոս կը մնայ... հոգին թռչունի պէս թեթեւ է ու կը թռչի, կ'ելլէ երկինք, Աստուած պապային քով։

— Ի՞նչ ծանր ավիռներ, փիւզէները կը թռչին, երկինք կ'ելլան կոր: Մեծ հայրիկս ֆիւզէէն ալ ծանր չէր եա՛... Աստուած պապան ուզէր նէ՝ չէ՞ր կրնար մեծ հայրիկիս մարմինը երկինք հանել... Տիէօ է թու փուխաւն...:

— Աստուած պապան մարմիններըը չի տանիր երկինք...

— Թող դո՛ւն զրկէիր, փափա... Ա-վիոնը դնէիր ու զրկէիր... Մեղք չէ՞ մեծ հայրիկիս, որ հողին տակը պառկի... Ջմեռը ինտո՞ր կ'ընէ... Հողին տակը, միշտ հողին տակը...

— Օրէնքը ասանկ է. մի՛ երկնցներ: Քալէ՛, երթանք ա՛լ...

— Չէ նէ հողին մէջ կը դնեն կոր քի նորէ՞ն րուանի... Ե՞րբ հողին տակէն դուրս պիտի ելլայ...

— Օր մը մեռելները ամէնն ալ դուրս պիտի ելլեն, ու պիտի կենան Աստուած պապային առջեւ...

— Աստուած պապան բարիները պիտի դրկէ արքայութիւն. չարերն ալ պիտի խոթէ դժոխք...

— Եթէ մէկուն հողին բարի, մարմինն ալ չար ելլէ, նորէ՞ն զատուիլ պիտի ըլլայ... Աս ի՞նչ բան է. միշտ զատուիլ կայ...

— Երբոր մեծնաս, կը հասկնաս:

— Տի, փափա, չիտա՞կ է քի ամէն մարդ մեծ հայրիկին պէս պիտի մեռնի...

— Ո՞վ ըսաւ...

— Էտմոնը, Գրիգորին աղան. ան ամէն բան գիտէ կոր. ինձմէ վեց տարուս մեծ է...: Փափա, իրեն հարցուցի քի ե՞ս ալ պիտի մեռնիմ. ցաքուրէլըմաց ըսաւ: Շիտա՞կ է ըսածը, փափա... Օ՛, ս'է թէրրիխլը...

— ...

— Փափա, ես մեռնիլ, հողին տակը մտնալ չեմ ուզեր...

— Մեռնիլը ծերերուն համար է:

— Օր մը ես ալ ծեր պիտի ըլլամ...

— Ը՛, ութսուն, իննսուն տարի ետքը... Շատ հեռու է տա օրը...

— Փափա, ես տասնակ կրնա՞մ մըննալ...

— Ինտո՞ր...

— Տասնակ պզտիկ...

— Մի՞չտ պզտիկ...

— Ուի, փափա...

— Ինչո՞ւ, ճագուկս:

— Որ չմեծնամ, ծեր չըլլամ, չմեռնիմ ու հողին տակը չմտնամ...

— Ա՛խ, ճագուկս...

— Չ'ըլլա՞ր, փափա...

— Կ'ըլլայ, տղաս, կ'ըլլայ...

— Դուն ալ հողին տակը չմտնաս. մամաս ալ չմտնայ հողին տակը... Հողին վրայ աղէկ է... Հոգին տակը չաս գէշ է, մութ է, թաց է, սէ էիուվաճթապլը...: Ո՞վ կրնայ ընել, որ հոգին տակը չմտնանք...

— Օր մը կ'ըսեմ, տղաս... Հիմակ ա՛լ քալէ, երթանք...

— Ինեղճ մեծ հայրիկս հո՞ս պիտի մնայ...

Հայրիկը Արային ձեռքէն բռնած՝ կը քալէ պերեզմանատան մէջ, ու կը մտածէ.

— Ո՞վ կրնայ ըսել, որ մարդ հողուն տակը չմտնէ...: Կամ ջուրը, կամ կրակը...: Ուրիշ ո՛չ մէկը...: Հող, ջուր կամ կրակ...: Ի՛յ, Աստուած իմ, աս ինչ վախճան է մարդուս տուածդ: Ջարչարանք՝ կեանքի մէջ. մահուան մէջ քայքայուիլն ալ պախշիշ: Մատ մը մանուկը լեզու ելած է, ու կը բողոքէ: Բայց եղիցին կամք քո: Աչքի մարդ մտեր է հողուն մէջ, մենք ալ կը մտնենք: Միայն թէ՝ սա ճագուկիս ո՛չ խելքը, ոչ ալ ղեպերեզմանը չուտ մի՛ րանար: Տէր իմ Աստուած, ներէ՛, որ աւելին խնդրեմ. սասնակ կեանքին մէջ, աւելի լաւ է, որ աղաս հայվաց մեծնայ... Իմաստուն ու զգայուն ըլլալէն քառսուն անգամ աղէկ է:

***

Կիրակի յետմիջօրէ մը դարձեալ հայրիկը իր ծանչուկին հետ ելած էր դուրս՝ թափառելու, երբ քիչ մը հեռուն եկեղեցի մը տեսնելով՝ հոգեկան պահանջ զգաց ներս մտնելու, աղօթելու, Արային ըսաւ.

— Մանչուկս, մտնանք Աստուած պապային տունը ու մէյ-մէկ աղօթք ը-

նենք։ Բաներ մը եա խնդրեմ Աստուած Պապայէն, բաներ մըն ալ դո՛ւն ուզէ։

Գլտիկը պատասխանեց.

— Փա՛ռք, Աստուած Պապան աս որքա՜ն շատ տուներ ունի... Իր ընտանիքը շա՛տ մեծ է...

— Ձագուկս, Աստուած Պապան շատ տուն ունի, շատ մարդ ընդունելու համար իր տուներուն մէջ։

— Մէ ինքը ժամէ, ժամէ Իր տուներուն մէջը չէ, միշտ ապսպաց է...

— Տէրտէրները եւ վարդապետները, որոնք իր ծառաներն են, անոնք է, որ կ'ընդունին Աստուած Պապային տուները գացողները...

— Աստուած Պապային տունը գացողներուն ինչո՞ւ բան մը չեն հրամցներ կոր... Ո՛չ սուրճ, ոչ պոնպոն...

— Կը հրամցնեն, ձագուկս. կը հրամցնեն օրհնութիւն, երգ, օրհնեալ ջուր, մաս, խունկի ծուխ...։ Մտնանք։ Աղօթք մըն ալ դո՛ւն ըրէ...

Ու կը մտնեն ազօթատեղիէն ներս։ Հինգ վայրկեան զլխիկոր կը մնան ամայի տաճարին մէջ։ Ապա, կ'ելլեն դուրս։

Հայրիկը կը հարցնէ.

— Ի՞նչ ուզեցիր Աստուած Պապայէն...

— Ըսի, որ մեծ մայրիկին աղէկ նայի, հիւանդ չընէ։ Ըսի, որ մաման ա՛լ հիւանդ չընէ... Ըսի, որ քեզի ալ, ինծի ալ հիւանդ չընէ... Ըսի, որ Ինքը Իրեն ալ լաւ նայի, որ հիւանդ չըլլայ...

— Ո՞վ հիւանդ չըլլայ...

— Աստուած Պապան...

— Աստուած Պապան հիւանդ չ'ըլլար, ձագուկս...

— Կ'ըլլայ, փապա՛. միշտ օդին մէջն է. մէյ մը ամպերուն մէջն է, մէյ մը լոյսերուն մէջը։ Միշտ դուրսն է. արեւին ալ, անձրեւին ալ, ձիւնին ալ...։ Անառակ մանչերուն պէս՝ դուրսը մնալ կր սիրէ, չ'ուզեր ներս գալ... Հարկաւ պաղ կ'առնէ, հիւանդ կ'ըլլայ, հարբուխ կ'ըլլայ... Իր հիւանդութիւնը մեզի կ'անցնի ու մենք ալ կըրիպ կ'ըլլանք... Ատոր համար ըսի, որ մեզի նայի, մէ Ինքը Իրեն ալ աղէկ նայի...։ Աստուած Պապան հիւանդ ըլլայ նէ, մեր ուտելիքը ո՞վ պիտի սայ մեզի...

(Անտիպ)

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Ց. ՆԱԳՈՒԼԵԱՆ

ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

կ'ըլլամ տերեւ մը գարնան պէս կանաչ
կ'ըլլամ տերեւ մը աշնան պէս դեղին
կ'ըլլամ ծաղիկ մը
կակաչ մը գուցէ
տափաստանին մէջ Կարս-Արտահանի
կամ ձորերուն մէջ Եղէգնաձորի
արեւէն համբոյր ու կապոյտներէն կեանք ու սէր կ'առնեմ ու չեմ
յագենար

պահ մը մտածէ թէ լեռ ես կամ գետ կամ եկեղեցի
թէ Սանահինն ես
Հաղբատն ես
Անին
ու պատմութեան դէմ կանգնած ես անշարժ
եւ ժամանակն է որ կու գայ կը դպի
կը դպի կ'անցնի

պահ մը մտածէ թէ պատմութիւնն ես
թէ ժամանակն ես կը դպիս կ'անցնիս
եւ կամ ոչինչն ես սակայն ամէն բան կը բխի քեզմէ

կ'ըլլամ տերեւ մը ու կը կարօտնամ յաճախ մարմինիս
կը վերադառնամ
լեռներէն դէպի հին եկեղեցին
հին էութեանս

եկեղեցիէն դէպի ծաղիկը գարնան կամ աշնան
ծաղիկէն տեսիլ
տերեւէն դէպի իմ նոր ինքնութեան

մարդ մըն եմ այնպէս ինչպէս ամէն մարդ

օր մը երակիս ճամբաներուն մէջ մտայ անտառը
անցայ անտառի մութին ընդմէջէն
ու անէացայ
չվերադարձայ

տարիներ անցան
գարնան տերեւ մը նոյն տերեւն արդէն
դարձաւ տժգունած աշնան տերեւ մը
իսկ եկեղեցին ամայութեան մէջ մնաց փլատակ
դիցաբանութեան դասի մը պահուն
ուսուցչուհի մը փափուկ մատներուն մէջ գանգս բռնած
տարբերութիւնը կը բնութագրէր մարդու եւ մարդու
առաջին անգամն էր կը կգայի ինքզինքս
կը կգայի կարծես կշիռն հոգիիս
առաջին անգամն էր կը վերածուէի նիւթեղէն բանի
այս գանկը ըսաւ նախնական մարդու յաւակնոտ գանկ է
ցցուն ճակատը կարծրօրէն ոսկրացած
եւ հաւանաբար բանաստեղծի մը յաւակնոտ գանկն է
ըսաւ
նայեցաւ շիտակ աչքերուս
եւ գտնուած է անտառին խորքը
գարնան ու աշնան
կանաչ ու դեղնած տերեւներուն տակ
ըսաւ
ժպտեցաւ

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԳՈՒԼԵԱՆ

Ս. ՍԱՆԻՆԵԱՆ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ ԵՒ ԴԱՐՁ

— Նայեցի ծաղարանի կողմը: Ջոյսի նորելուկ սիրեկանն օգնում էր նրան իջնելու բարձր աթոռակից: Ջոյսն ուզում էր իջնել, բայց երբ նրա ոտքերը հասնում էին յատակին, նա ընկնում էր եւ, բռնելով աթոռակի ոտքերից՝ վեր էր մագլցում: Պարզ էր, որ նրա ոտքերը նրան նեցուկ չէին ուզում հանդիսանալ: Ջոյսը ծիծաղում էր ինքն իր վրայ:

Այս աղտոտ ծաղարանը լեցուն էր ծխախոտի գորշ ծխով: Լուսամուտ չկար: Ծուխը մի քիչ դուրս էր գնում, երբ մէկնումէկը բացում էր մայթի վրայ բացուող դուռը: Կծու ծուխ էր գալիս նաեւ խոհանոցի պատուհանից, որը դրան էր վերածուում, երբ սպասաւորը մինչեւ յատակն իջնող վարի մասը մեր կողմն էր դարձնում, խոհանոց մտնելու համար: Մեր կողմից, այդ ծխի միջից, Ջոյսն ու նրա սիրեկանն այնքան էլ պարզ չէին երեւում:

Ջոյսը խաղում էր իր հետ, սիրեկանի հետ եւ անվերջօրէն ծիծաղում էր, երբ նրա ոտքերը հրաժարուում էին իրենց դերը կատարել: Ջոյսի ծիծաղը մենք հազիւ էինք լսում, թուում էր, որ այն պատի յետեւից էր գալիս:

Թէեւ ծխի միջից լաւ չէր երեւում, բայց պէտք է, որ Ջոյսի նոր սիրեկանը հսկայ մէկը լինէր, որովհետեւ, երբ նա սկսեց ծիծաղել, ինձ թուաց, թէ մի քիչ էր ծիծաղում:

— Սեւ է, — ասաց Բրիլը:

— Ինչպէ՞ս գիտես, — հարցրի:

— Ծիծաղից:

Իրապէս Ջոյսի սիրեկանի ծիծաղում հրճուանք կար, յաղթանակի ուրախութիւն: Ամէն մի նեգր պատրաստ է իր կեանքի կէսը յանձնելու՝ մի սպիտակ կնոջ հետ մէկ անգամ պառկելու համար: Հիմա Ջոյսն եկել ընկել էր նրա գիրկն, առանց նրա կեանքից մէկ օր անգամ պահանջելու: Ու այդ սեւի ցնծութեանը սահման չկար:

Ջոյսը գեռ ցանկանում էր խաղաղ, բայց նրա սիրեկանը գնալով անհամբեր էր դառնում: Ես լսում էի, թէ ինչպէս անվերջ կրկնում էր «գնանք, baby, գնանք»: Մէկ էլ նա ծռուեց ու ձախ թեւն անցկացրեց Ջոյսի ծնկերի տակ, իսկ աջով՝ գրկելով նրա թիկունքը, թեթեւօրէն վեր բաձրացնելով, դէպի մեզ քայլեց: Ջոյսը սկզբում ոտքերը թափահարեց, բայց յետոյ գտնելով սիրեկանի վիզը, սկսեց համբուրել նրան: Քանի նրանք մօաենում էին մեզ, նրանց ձայները այնքան լսելի էին դառնում:

— Սիսի, Honey, — ասում էր Ջոյսը:

«Սիսի՞», զարմացայ ես: Այդ հսկային Սիսի անուանելը նման էր ոնգեղջիւրին թիթեռնիկ կանչել:

— Baby, Honey, — իր հերթին իր թեւերի վրայ կնոջը կրքոտ ու ճղպիւնով համբուրում էր հսկան:

Նրա հրճուանքին սահման չկար: Նա երեւի մտաղիր էր Ջոյսին, այդպէս էլ, իր թեւերի վրայ առած առած աանել մինչեւ իր սենեակը, եթէ այդ անծայրածիր Նիւ Եորքի կամ աչխարհի եզրին դտնուէը:

Նայեցի Բըլլին: Նա բռունճքները սեղմել էր ու լարուել: Նրա գունատ դէմքն էլ աւելի գունատ էր, իսկ նրա շրթունքները ցնցւում էին ու ցնցւում: Երեւի նա ցանկանում էր կռուել, բայց նրա ձուլուն այդ հսկայի հետ նման կը լինէր մի ճկնիկի կռուին, որ ցանկանում էր կոկորդիլոսի բերանից յետ խլել իր կնոջը:

Հսկան ամրողջովին սեւ չէր: Նա ժառանգ էր սեւի եւ մի այլ գոյնի խառնուրդի: Այդպիսիները համայնքներից դուրս մնացածներ են, որովհետեւ ո՛չ սեւերն են այդպիսիներին սեւ ընդունում, ոչ էլ ուրիշները՝ իրենցից: Բայց դրանք իրենց սեւ են համարում, թէեւ մերժւում են սեւերից: Մերժելով բոլոր գոյների ձլողմից՝ այդպիսիները վիրաւորանքից ու մենակութիւնից պայլերի պէս ոռնում են:

Սիրահար զոյգը հասաւ մեզ: Բըլլը առաջ գնաց եւ առանց հսկայի վրայ ուշադրութիւն դարձնելու, բռնեց կնոջ վերարկուից ու քաչեց:

— Ջոյս, իջի՛ր դնանք տուն...

Հսկան կանդնեց չուարած: Ջոյսը դէմքը պոկեց հսկայի վզից եւ վերեւից հարրած աչքերով ամուսնուն նայեց աաելութեամբ.

— Ի՞նչ ես ուզում...

— Ասում եմ տուն դնանք...

Ջոյսն իր կօչիկի ծայրով խփեց Բըլլի կրծքին ու ծիծաղեց.

— Get lost!

Ջոյսի այդ հարուածից հսկան սիրտ առաւ եւ ուզեց քայլել: Սակայն Բըլլն երկու ձեռքերը դէմ տուեց կնոջ մէջքին, եւ թոյլ չտուեց:

— Stop! — դոռաց նա եւ սկսեց հազալ:

— Big man! — արհամարհանքով ասաց Ջոյսը եւ նորից փաթաթուեց հսկայի վզին:

Հսկան նորից սիրտ առաւ:

— Հեռացի՛ր, — ասաց նա Բըլլին, բարկացած, — ի՞նչ ես ուզում: Ջե՞ս տեսնում, որ օրիորդը քեզ չի ուզում:

— Ի՞նչ օրիորդ, երբ նա իմ կինն է, — կատաղեց Բըլլը:

Հսկան ծիծաղեց որոտումով.

— Այս օրիորդն այժմ իմ կինն է: Այդպէս չէ՞, baby, — իր մեծ ծնոտով նա խտուտ-խտուտ արեց Ջոյսի մազերը:

Ջոյսն առանց իր դէմքը հեռացնելու հսկայի վզից, գլուխն վերուվար արեց հաստատական:

— Տեսա՞ր, — Բըլլին ասաց հսկան, — ամէն ինչ օրէնքով է, ժողովրդավարական սկզբունքով, եւ անձնական ընտրութեամբ: Էլ սեւ ու սպիտակ չկայ... Վե՛րջ...

— Դու իմ դէմքին քարոզ մի՛ կարդա, այլ վայր դիր իմ կնոջն, — ասաց Բըլլը:

— Ջո կինն ուզում է իմ թեւերի վրայ մնալ եւ իր դէմքն իմ վզի մէջ լայ պահել... Եթէ նրան մար դնեմ, ես բռնաբարած կը լինեմ ամերիկացի կնոջ ազատական իրաւունքը, — ասաց հսկան:

Ես զարմացել էի այդ հսկայի պերճախօսութեան վրայ եւ ցանկանում էի վիճել, թէ նա լո՞ւրջ էր խօսում, թէ ծաղրում էր դժբախտ Բըլլին: Բայց նա լուրջ էր:

— Կի՛նս, — աղաղակեց Բըլլը:

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, — գլուխն օրօրեց սիւը։

— Դու խեղճ ես, —ասաց Բրիլը։

— Ինձնից էլ խելացի մարդ չկայ ամրողջ նիւ Եորքում։ — ասաց սիւը եւ աւելացրեց, — լսիր ինձ, լաւ լսիր։ Ամէն ինչ օրէնքով է, տաք սիրով եւ ապատ կամքով։ Հասկանո՞ւմ ես, թէ վոխադարձ սէրն ինչ է...

— Ես պլուխ չունեմ քո պատմութիւնները լսելու։ Դու կնոջ վար պի՛ր, —ասաց Բրիլը։

— Ըը՛, — պլուխը բացասարար չարժեց հսկան, — այս ապիտակ գեղեցկութիւնն իմ պրկում պիտի մնայ այս ամրողջ գիշե՛րը... մինչեւ լո՛յս... Ահ, ի՛նչ երանելի ժամեր են լինելու ինձ համար... Սպիտակ գեղեցիկ մի կին եւ սեւ մի տղամարդ։ Ի՛նչ ներդաշնակութիւն... Ի՛նչ համաչափութիւն... Երազ, իրականութիւն եւ սպիտակ մի կնոջ տնքոց... Ա՛հ, ա՛հ, ա՛հ...

— Կի՛նա, —նորից աղաղակեց հէք Բրիլը, — քո արածը առեւանգում է...։

— Առեւանգո՞ւմ, — զարմացաւ հսկան, — ոչ մի առեւանգում։ Համաձայնութի՛ւն, համաձայնութի՛ւն... Համաձայնութիւն դէպի սեւը ձգտող մի սպիտակ գեղեցկուհու, եւ դէպի սպիտակ կինը ձգտող մի սեւ տղամարդի միջեւ։ Եւ այդ օրինական է եւ ճիշդ։ Գերագոյն առեանն ասել է՝ «սէրը ճշմարիտ է, եթէ կողմերի համաձայնութիւն է», եւ ոչ այնպէս, թէ սեւը սեւի հետ, սպիտակը սպիտակի հետ։ No, sir! No more։ Գերագոյն առեանը սպիտակ կնոջն ասաց. «Գնա՛, վայելի՛ր սեւ տղամարդին։ Էլ հերիք է, ինչքան այդ գեղեցիկ տղամարդու կարօտ քաշեցիր...»։

«Եւ գերագոյն առեանը լաւ է ասել։ Ես քեզ ասեմ, դու ինձ լսիր, boy։ Գերագոյն առեանի այդ լաւ հրամանից յետոյ, սպիտակ կինը նոր միայն ստացաւ իր սեռային ազատութիւնը։

«Առաջներում, boy, սպիտակ կինը իր սեռային ցանկութիւնները մի սեւ տղամարդի հետ վայելելու համար դաղանի էր անում... Ահուդողով։ Հիմա էլ չէ։ Հիմա այլեւս ազատ է եւ սպիտակ կինը վայելում է իր սեռային ցանկութիւնները...

«Ես քեզ ասեմ, դու ինձ լսիր, boy։ Լսիր եւ սովորիր։ Մի սպիտակ կնոջ եւ մի սեւ տղամարդի կեանքն այդ երկուսի sexային վայելքն է... Քո կինը բախտաւոր է, որ ձիւս ինձ պատահեց, որովհետեւ ես... ես... ի՞նչ ասեմ, քանի որ հանգիստ կանալի է... Սակայն, այդ էլ ասեմ, որ քո ձիւնն ուշացել է, քանի որ այս քաղաքում հարիւրաւոր, տասնեակ հարիւրաւոր սպիտակ կանայք տենց այս վայրկեանիս սեւ տղամարդկանց ակն են վայելում անյագօրէն... Վի՞ս եւ ես ուզում։ Ես քեզ վկայ։ Ես, boy, մի մեծ հիւրանոցում եմ աշխատում եւ

ասեմ եմ, թէ ինչպէս սեւ ոզամարդիկ եւ ալեւոտ կանայք պոյդ-պոյդ դիլեր թէ ցերեկ մեր հիւանդոյն են գալու՝ լրտեսել մեր վայելելու համար...

«Ասացի արդէն, որ սեւ ոզամարդը որպէս արու պերազանց է այլ ազանաւ... ծուռ է, սեւ ցուլ... Ե՛ւ սպիտակ կինը վայելում է այլ... Այոպէս չ՛, my precious, — Զոյսին հարցրեց հսկան, չոյելով նրա լաւ կոնքը։

Զոյսը, ոչ մինչ այդ կլուխը պրել էր հսկայի վրի եւ ուսի արանքում ու լսում էր նրան, կլուխը բարձրացրեց ու նայեց իր սիրեկանին։

—Ես մի սպիտակ սիրեկան ունէի, որն ասաց, թէ սեւերն իրենց մէն ալն պոզում ն՛ն, նրանք բանի պէտք չեն, սիրային գործերում... Նա ասաց, որ իր կինը փորձ է ունեցել սեւի հետ, — ասաց Զոյսը։

Հսկան չփոթուեց, բայց հաւաքեց իրեն.

— Այդ ցեղամոլական պրոպականդա է, մեր՝ սեւերիս դէմ... Քիչ յետոյ, դու պիտի տեսնես, թէ ինչպիսի մէկ սեւ ցուլ եմ ես...

— Դու այդ պիտի ինձ գործով ապացուցես, իմ սեւ ցուլ, — ասաց Զոյսը եւ երեւի երեւակայելով, որ եթէ նրա սիրեկանը ցուլ է, ապա ինքն էլ կով է, լեզուն հանեց եւ սկսեց լիզել հսկայի երեսից վազող քրտինքը։

Նրա տրածը հակասոզջապահական էր, որովհետեւ, երեւի բժիշկները զգուշացնում, որ այդ քրտինքում հակամարդկային մանրէներ լինէին...

Հսկան խտուտ-խտուտ եղաւ եւ ծիծաղեց երջանիկ։

Այդ պտհին էր, որ դրսից ճաշարան մտան երկու սեւ երիտասարդներ։ Նրանք ուզում էին ծաղարան գնալ կոնծելու համար, բայց երբ հսկան տեսաւ Զոյսին դրկած, կանդնեցին, սկսեցին նայել եւ ծիծաղել։

Հսկան աւելի պինդ դրկելով իր սիրուհուն՝ նրանց նայեց կասկածոտ։ Տպաւորութիւնն այն էր, որ նա վախեցաւ, որ այդ նորեկները կարող են իր վրայ յարձակուել եւ այդ թանկագին որսն իր ձեռքից խլել։ Սակայն սեւերից մէյն մէկը մօտեցաւ հսկային, բարեկամաբար ծեծեց նրա ուսը եւ բացականչեց.

— Hurrah, black boy! Where did you find this sweet, f ... white ass...?

Նա գործածեց անգլերէնն այն չորս տառանոց բառը, որը բոլոր լեզուներով չատ անպարկեշտ է հնչում։

Հսկան մեծ ուշամանդ գտած մարդու պէս սկսեց պատմել ցնծութեամբ.

— Այնտե՛ղ, — դէմով նա ցոյց տուեց ծաղարանը, — այնտե՛ղ, նըստել կոնծում էի, սպիտակ կնոջ մասին մտածում, եւ սուրբ կոկորդիլոսին աղօթում, որ նա ինձ օգնի այդ heat հարցում, մէկ էլ այդ sweet white a...ը, — այստեղ նա նորից չոյեց Զոյսի կոնքը, — նստեց կողքս, իր վերարկուի վերեւի մասը հրեց մէջքի վրայ, եւ ինձ ցոյց տուեց... Wow!... ինձ ցոյց տուեց... Wow!... ա՛հ չեմ կարող ասել... բան չեմ գտնում ճիշդ կերպով ձեզ պատմելու տեսածս... Ա՛հ, Wow!...

Սեւ երիտասարդները ծիծաղեցին, եւ այն մէկը, որ մօտեցել էր հլսկային, մատները խրեց Զոյսի չէկ մազերի մէջ, մի քուռ մազ վեր հանեց եւ սկսեց մատների արանքից վար թափել.

— Մեռա՛ք, մեռա՛ք... Ըըմ՛...

— Yeah!, — լսուեց հսկան եւ ապա այդ երկու սեւերի կարիքով մտահոգուեց, երբ հարցրեց։ — դուք ինչպէ՞ս, տղանե՛ր, տղանե՛ր, գո՞ւք էլ սպիտակ կին ունէք, թէ... նայում էք նրանց որպէս սեւ ու վախ անում... Այն սեւը, որ հսկայի մօտ էր կանգնած, ինքնաճանաչում էր հրա... — Ինչ է նշանակում ունէք... Հիմա այդ որ black brotherն է, որ անթաժին է մնացել այդ համեղ white a...ից... Ես, օրինակ, երկու հատ ու-

նեմ եւ երկուսից էլ ձանձրացել եմ, քոզերդ եմ նրանց, ուրիշներին վերցրնեմ...

— Yeah!, — իր մէկ black brotherն այլ յուզուքներով ուրախացաւ Հական եւ դիմեց մեւսին, որն աւելի հեռու էր կանգնած, — դու ինչպէ՞ս, my black brother...

Հեռու կանգնած աւերը ցուցամատան ու միջնեմատը բամանից մեւանեւրից եւ վեր բարձրացրեց:

— Օ, էէէ՛, — բացականչեց Հական եւ ծիծաղեց, ձիւս պէս խրխրելով:

Հակային մօտիկ կանգնած աւերը կոպաւրէն բռնեց Ջոյսի մազերից, նրա դէմքը պոկեց Հակայի վրից, նայեց նրան մանրազնին պէս, եւ ասաց.

— A good piece of white a...

Ջոյսը ժպտաց նրան ընորհակալութեամբ եւ աչքով արեց:

Աւերը քաղաքավարաբար հարուածեց Հակայի ուսին եւ ասաց.

— Տար, տար այդ white a...ին եւ վրէժդ լուծիր...

Հական ցնծագնդից խրխնջաց:

Երբ այդ երկու աւերը դնացին ծաղարան, Հական, մէկ աչքը բրէի վրայ պահած՝ ուզեց չարժուել, բայց Բրէյը կանգնեց նրա առջեւ:

Հական այդ չարից եւ բարկացաւ.

— Հեռացի՛ր, ինչո՞ւ ես երկու ամերիկացիների իրար հակադրելու խանգարում... Ջե՞ս տեսնում, որ մենք ինչքան ենք սիրում իրար... Ուրիշների սիրով պէտք է ուրախանալ եւ ոչ խանգարել այդ ակրը...

Բրէյը չլսեց, որ ինչ անէր եւ ինչ ասէր: Ինձ թւում էր, որ այդ րոլորը նրան պէտք երազի պէս էր թւում:

— Դու չես կարող իմ կնոջը տանել, — ասաց նա, որն այնքան էլ մի զօրաւոր միջոցառում չէր:

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց Հական:

— Որովհետեւ նա իմ կինն է...

— Yeah!

— Yeah!

— Այդ, որովհետեւ նա սեւ եմ, եւ դու չես ուզում, որ մի սեւ քո սպիտակ կնոջ հետ պառկի... Այդ սպիտակ ցեղամոլութիւն է... Այո՛, այո՛, այո՛, սպիտակ ցեղամոլութիւն...

— Ես չեմ ուզում, որ իմ կնոջ հետ ոչ ոք պառկի, — Հակայի համար ինչ-որ ցնորամիտ բան ասաց Բրէյը:

— Yeah!

— Yeah!

— Ինչ պարապ մեա՛յ...

— Իսկ ե՞ս...

— Քեզ չի ուզում:

— Այդ քեզ չի վերաբերում:

— Yeah!

— Yeah!

— Ի՜հ, որ այդպէս է, համաձայր եւ տար, — ասաց Հական եւ վճռեց, որ իրապէս Ջոյսը կարող է համոզուել եւ լքել նրան:

— Վար դիր կնոջս, որ համոզեմ...

— Ըլ՛, — պատին օթոցից Հական, — ես երբէք այս սպիտակ ընդունելութեան իմ պրկից վար չեմ դնի, լաւ նայնիսկ պատռուն Բաիլն այդ կարգադրի, — նահանջասէր հեղինակութեանը դիմաց Հական:

— Ուրեմն օրէնքին դէ՞մ ես, — անտեսանելի օրէնքի կասկածելի հո-
վանաւորութեանը դիմեց Բըխլը:

— Օրէնքն ինձ է պաշտպանում:

— Օրինա՞կ:

— Օրէնքն ասում է, որ եթէ մի սպիտակ կին ցանկանում է իր ամուս-
նուն թողնել եւ գնալ մի սեւ տղամարդի հետ պառկել, թող գնա՛ եւ պառկի
ի՛նչքան ցանկանում է պառկել...

— Դու յիմարութիւն ես դուրս տալիս:

— Yeah!

— Ուրեմն դու սեւերին դէմ ես... Ուրեմն դու սպիտակ ցեղամոլու-
թիւն ես քարոզում... Ուրեմն դու խանդում ես, որ այս սպիտակ կինն ու-
զում է այս դիւցեր ինձ հետ պառկել...

— Ես իմ կնոջն եմ ուզում, էլ ուրիշ ոչինչ, — ասաց Բըխլը:

— Դե՛հ, համոզիր տար քո կնոջը... Այլ կերպ վաղը վարձակառք կը
բերես, իմ՝ սեւիս, կրակոտ սէրը առաւօրէն վայելած, քաղցրութեամբ յոգ-
նած կնոջդ կը առնես: Ինչո՞ւ չէ, ես հօ՞ միշտ չպիտի պահեմ նրան...

— Ջոյս, խելքի արի: Իջի՛ր, Ջոյս, իջի՛ր, — աղերսեց Բըխլը:

Սակայն, Ջոյսը ցայց առաւ, որ չլսեց Բըխլի աղերսանքը, այլ, ըն-
հակառակն, ցոյց տուաւ, որ այլեւս ձանձրանում է տեղի ունեցող խօսակ-
ցութիւնից, եւ գլուխը բարձրացնելով սկսեց տաք-տաք համբուրել իր նոր
սիրեկանին:

— Սխսխ, Honey, պնանք, մենք ուշացանք... Դու էլ յոգնեցիր, —
ասաց նա:

Ջոյսի ակնարկը ուշանալու մասին, ուշանալու այն տենչանքի իրա-
գործումից, որի մասին նրա սիրեկանը խոստովանեց, թէ քանի երկար տա-
րիներ սպասել է, երեւի տակնուվրայ արեց հսկայի ամբողջ կառոյցը, որով-
հետեւ կրքից նա անմիջապէս դունաառուեց, սկսեց չնչել արագ-արագ, որից
էլ նրա ռունգերը, վազքից չնչասպառ եղած ձիու ռունգերի պէս՝ սկսեցին
բարձրանալ եւ իջնել: Ներքին այրուցքից նա սկսեց աենդ ունեցող հիւանդի
պէս ղողալ: Նա մի մոնչիւն արձակեց, որը երեւի յաղթանակ էր նչանա-
կում եւ քաղցր երազների իրականացում: Յետոյ՝ նա բառացիօրէն Ջոյսին
սպաննելու չափ զօրաւոր կերպով սեղմեց իրեն եւ սկսեց իր սէրն արտայայ-
տել յախուռն ու անհամբեր...

— Honey... Baby... Sweet heart... Lover, — քնքշօրէն ասում էր
նա, եւ ճղպուղով համբուրում Ջոյսի շրթունքներն, այտերը, վիզը: Վերա-
դառնում էր Ջոյսի բերանին եւ կրկնում նոյնը: Եղան պահեր, երբ նա կար-
ծեցի նո պատրաստւում է ուտելու իր պատրաստի սիրուհուն:

Ջոյսը, իր հերթին, կատուի պէս մռլտում էր իր սիրեկանի սիրատո-
հոր գգուանքների տակ, համբուրում նրան եւ, կրքից ու ցնծութիւնից դող-
դլուած՝ իր փոքրիկ բռունցքով թակում էր սիրեկանի փոքրիկ գլուխը...

— Honey... Lover... Big Lover... My Handsome Lover, — գեղ-
գեղում էր նա:

Հսկան մէկ վայրկեան դադարեցրեց իր գուրգուրանքները, սիրուհու
դէմքը դարձրեց իրեն եւ հարցրեց.

— Handsome? Դու իրապէս գտնում ես, որ ես գրաւի՞չ եմ...

— Ես բազմաթիւ սիրեկաններ եմ ունեցել, ամէնքն էլ սպիտակ, բայց
հիմա ես գտնում եմ, որ գրանց մէջ դու ամէնից գրաւիչն ես, — ասաց Ջոյ-
սը դիպչելով մեր, սպիտակ տղամարդկանց, ինքնասիրութեանը:

Սպիտակ ապամարդկանց նկատմամբ Ջոյսի արած այդ երախտամոռ արտայայտությունից չաս վիրաւորուածները սպասաւոր տղան եւ խոհարար Ջարլին, որոնք խոհանոցից դուրս էին եկել եւ սիրային այդ տեսարանն էին դիտում...

— Ո՞վ է այս հոկան, — սպասաւոր աղային հարցրեց խոհարար Ջարլին:

— Չե՞ս ճանաչում, — հարցրեց սպասաւորը:

— Ոչ, — իր խոհանոցային երկար ու սպիտակ գլխարկը սասանեց խոհարար Ջարլին:

— Սա նա է, որը մեր այս շրջանի ծաղրաններում յայտնի է որպէս King Kong Ape...

— Բա՞հ, — զարմացաւ խոհարար Ջարլին:

— Այո, — չարունակեց բացատրել սպասաւոր աղան, — նա մէկ նստելով քսան դաւաթ դարեջուր է խմում եւ նորից չի յագենում: Ասում է՝ «Քսան դաւաթը մի բան չէ»:

— Բա՞հ, — նորից զարմացաւ խոհարար Ջարլին, — քսան դաւա՛թ, եւ նորից քի՛չ է...

— Այո, — չարունակեց բացատրել սպասաւոր աղան, — նա մի օր ասաց, որ եթէ բաւական դրամ ունենայ՝ պիտի ամբողջ նիւ Եորքի դարեջրերը խմի եւ այս քաղաքը ծարաւից չորացնի:

— Բա՞հ, — նորից զարմացաւ խոհարար Ջարլին, —բայց ո՞ւր է տանում նա այս չէկ կնոջը:

— Ջպիտե՞ս, — խորամանկ ժպիտով Ջարլին նայեց սպասաւոր աղան, — նա մէկ հիւրանոցի janitor է եւ նկուղում սենեակ ունի... Եթէ նա կին լինէի, երբեք չէի ցանկանայ այդ կնոջ տեղը լինել որեւէ պնով, որովհետեւ այդ հրէշը... Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ... Ի՞նչ ասեմ...

— Կի՛ն, կի՛ն, սպիտակ կի՛ն... Էլ ո՞ւմ հետ պուս չես պառկում, սպիտա՛կ կին, սեւի, դեղինի, կարմիրի: Քեզ համար ոչ ցեղ կայ եւ ոչ էլ կրօն, — հառաչեց խոհարար Ջարլին:

— Այո: Սպիտակ կինն հիմա ամէն դոյնի հետ պառկում է, բացի սպիտակից... Ասում է սպիտակ տղամարդն այլեւս ձանձրալի է դարձել, — ասաց սպասաւորը:

— Բա՛հ, — վախեցաւ խոհարար Ջարլին:

— Գոյներ պետ ոչինչ, — չարունակեց սպասաւոր տղան, — նա մէկ մխիթնասէրի կնոջ պիտեմ, որը գորիլա կապիկի հետ է պառկում...

Սակայն Ջարլին սպասաւոր աղայի ասածը չլսեց, պնաց վանդնեց Ջոյսի դիմաց եւ իր աջ ձեռքի ցուցամատի կողքով սկսեց իր չէկ ու էֆեկտ բեխերը յարդարել, Ջոյսին սիրահարեցնելու համար իր վրայ:

Սակայն Ջոյսի հոգսը չէր: Նա քաոս էր հոգայի լայն կրծքին, գրկել էր նրա հասա վիզը, համբուրում էր նրա սեւ երեսը եւ ասում.

— Սխի՛, Սխի՛... Ինչքա՛ն եմ սիրում քեզ...

— Wow! — բղաւոցնում հոգան:

— Դու նրան չես սիրում, դու չաս գրամ ես սիրում եւ շատ sex, — վարից վեր նայելով ասաց Ֆրիլլ պատնօրէն:

Երեւի սիրատար դոյլը մոռացել էր նրան, որովհետեւ երկուսն էլ վերեւ նայեցին զարմացած:

— Get lost! — ասաց Ջոյսը եւ գլխով գարձրեց:

— Yeah! — Ջոյսի ասածը հասատանց հոգան, եւ երեւի անմիջապէս հասկանալով, որ աւելորդ է այսուհետ կանգնել եւ իր սիրուհու ամուսնու

հետ վիճել, երբ պէտք է նրա կնոջն իր սեռեակը տանել եւ նրա հետ սիրային փառատոր պիչեր անցկացնել, ինքնիրեն պախարակեց:

— I am dumb, — ասաց նա:

Սակայն Ջոյսի նուրբ հոգին վրդովեց: Նա չուզեց, որ իբ ընարեալն այդպիսի վիրաւորիչ բառերով որակէ ինքն իրեն, դրա համար էլ դէմքը պոկեց իր սիրեկանի վզէից եւ առարկեց անաեղիաալի.

— Ո՛չ, ո՛չ, Սիսի, you are not a dumb... Դու այս երկրի ամէնից խելացի տղամարդն ես...

— Yeah! — Ջոյսի դրուատանքը հաստատեց հսկան, — օրինակ, ես դէմ եմ այն առաջարկին, որ հարուստներն էլ հարկեր վճարեն: Ջի՛ որ մի-լիոնատէրերն են, որ մեզ աշխատանք ու հաց են տալիս... Միայն խելացի-ներն են, որ այդպէս են մտածում...

— Էլ ո՞ւր ես քեզ dumb անուանում, — որպէս դգուանք իր սիրեկանի գլուխը թակեց Ջոյսը:

Զգացուեց, որ այդ փոքրիկ հարուածներից ինչպէս հսկայի մարմինն սկսեց դողալ եւ նա անգուսպօրէն համբուրելով իր սիրուհուն՝ բացատրեց, թէ ինչու է ինքն իրեն dumb անուանում:

— Baby, — ասաց նա, — ես ինձ ապուշ եմ համարում, որովհետեւ ես քեզ հիմա իմ սեռեակը հասցրած պիտի լինէի եւ արդէն քեզ երկու ան-գամ...

Ջոյսը ցոյց տուեց, թէ ամաչեց, դդուեց իր սիրեկանին, եւ ծիծաղեց.

— Honey, դու անամօթ ես... You, Big Lover... You are shameless...

Սակայն այդտեղ Բըիլը, ինչպէս երեւաց, չաա վիրաւորուեց, եւ նա առանց աչք թարթելու բարձրացրեց իր ալ ոաքը եւ մէկ էլ՝ «թրա՛խկ» հար-ւածեց հսկայի սրունքի այն մասին, ուր ոսկորն էր...

Այդ հարուածից հսկան գոռաց, ինչպէս կարող էր գոռալ վիրաւոր մի փիղ, մի ռնգեղջիւր, մի գեաաձի եւ առնուազն մի վիրաւոր արջ:

Սկզբում նա ցաւացած ոտքը վեր բարձրացրեց, նոյն վայրկեանին էլ ուզեց Ջոյսին վար դնել, բայց միաքը փոխեց, ալ ձեռքը իր սիրուհու թի-կունքից իջեցրեց նրա մէջքի վրայ եւ նրան պինդ սեղմեց իրեն, ապա ձախ ձեռքը հանեց Ջոյսի մերկ, լեցուն ու տաք ծնկաձալքերի առկից եւ չօշափեց իր ցաւացած ոսկորը:

Ջոյսը, որ չաեսաւ Բըիլի հարուածը, բայց լսեց իր սիրեկանի գո-ռոցը, սկսեց անվերջ ու անվերջ հարցնել.

— Honey, Honey what is happened, Honey... What, what?

Սակայն, հսկան չէր պատասխանում իր սիրուհու հարցումներին, ան-վերջ տնքում էր, չօշափում էր իր ցաւացած ոաքը եւ աչխաատում էր այն դեռնին դնել:

Ես զարմացել էի, որ այդ հսկայ մարդն այդքան զգայուն է իր ոտքի մի փղի, մի ռնգեղջիւր, մի գեաաձի եւ առնուազն մի վիրաւոր արջ:

Սկզբում նա ցաւացած ոտքը վեր բարձրացրեց, նոյն վայրկեանին էլ այդ, Թերեւս, փոքրիկ ցաւի դէմ: Նա այնքան էր աատապում ու մղկտում, որ կարծես հրանօթի ականը ջարդուփշուր էր արել նրա հսկայ սրունքը:

«Ցաւի դիմաց սեւերը չաա թոյլ են», — ինձ ասել էին նախապէս:

Մի ժամանակ Բըիլը խանդավառուած իր առաջին հարուածի յաջողու-թիւնից, ոաքը բարձրացրեց, որ հարուածը հսկայի երկրորդ ոտքին, նրան ծնկի բերի, որ նա բաց թողնի իր կնոջը:

Սակայն, այս անգամ Բըիլին չբերեց, որովհետեւ հաղիւ էր նա ոտքը բարձրացրել հարուածելու նչանակէտին, որ հսկան մի կերպ կանգնեց ցա-ւացած ոտքի ծայրին եւ իր մեծ մարմնի համար անհաւատալի ճարպիկու-

թեամբ բռնեց Բըխլի ոտքի թաթից եւ իրեն քաշեց: Բըխլը չկարողանալով իր հաւասարակշռութիւնը պահել, մէկ ոտքի վրայ, յետ-յետ ցատկեց, իսկ հսկան էլ նոյն ակնթարթին թողեց նրա ոտքը: Բըխլն իննկաւ, գլխի յետեւի մասը խփելով յատակին: Այդ դեռ հերիք չէր կարծես, որ հսկան հլւանդ ոտքի վրայ կաղալով, մէկ քայլ արեց եւ առողջ ոտքի կոշտ կօշիկի ծայրով հարուածեց հէնց Բըխլին կողքին: Այդ հարուածից Բըխլը ճեռքերի ափերով օդը քաշեց իրեն, բերան բացեց ու խփեց եւ անշարժացաւ:

— Սպաննեց, աղային սպաննեց այս monsterը: Տղայի կինը յափշտակել է հերիք չէ, հիմա էլ խփեց նրան սպաննեց, — չաա վախեցած, որ իրապէս Բըխլը մեռել է, ասաց խոհարար Զարլին, — Ֆի՛լ, Ֆի՛լ, վազիր ոստիկան կանչիր, — սպասաւոր աղային կարգադրեց նա:

Ֆիլը փոխանակ գնալու ոստիկան կանչելու, վազեց խոհանոց՝ ջուր բերելու համար:

Հսկան էլ վախեցաւ, որ նա Բըխլին սպաննել է, ինչքան որ հնարաւոր էր գունատուեց, պառկած Բըխլին նայեց մօրը աչքերով եւ սկսեց այնպէս խօսել, որ կարծես դատարանում էր գանւում.

— Ես չուզեցի սպաննել նրան... Այդ նա էր, որ ուզում էր սպաննել ինձ, իմ ոտքերին խփելով: Եւ ինչո՞ւ համար, որովհետեւ ես ուզում եմ սպիտակ կնոջ հետ պառկել... Եւ ինչու չպառկեմ, երբ գերագոյն գաստրանը եւ նահանգապետ Բակին, որն աշխարհի ամէնից հարուստ մարդն է, թոյլ են տուել պառկելու... Այո՛, այո՛, պառկելու եւ վայելելու չաքարագոյն մարմինը... Ա՛հ, ա՛հ, ա՛հ...

Ես կարծում էի, թէ նա ո՛ւր որ էր Զոյսին վար կը դնէր գրկից: Բայց այդպէս չարեց, ոչ էլ մտադրութիւն ունեցաւ անելու: Իմ տպաւորութիւնն այն եղաւ, որ եթէ աշխարհը գլխիվար չրջուէր, նա Զոյսին իր գրկից բաց չէր թողնի: Նա բաց չէր թողնի նաեւ եթէ ոստիկանները դային նրան բանտ տանելու՝ Բըխլին սպաննած լինելու համար: Նրա գէմքից այնպէս էր երեւում, որ վճռել է սիրուհուն իր հետ բանտ տանել...

Ամէնից շատ իրեն հանգիստ պահողը Զոյսն էր: Առաջուայ պէս նա գրկել էր հսկայի վիզը եւ վերից վար իր ամուսնուն էր նայում անտարբեր գէմքով:

— Honey, ես չուզեցի սպաննել նրան: Ինչո՞ւ են նրանք ոստիկան կանչում, — սիրուհուն գոնգոտուեց հսկան:

Զոյսը չոյեց իր ընտրեալի մազերը եւ համբուրեց նրա կոշտ գէմքը:

— Որովհետեւ, Honey, ես վճռել եմ գնալ քեզ, սեւիդ հետ պառկել եւ ոչ այդ սպիտակներից ոեւէ մէկի հետ...

— Yeah! — ուրախացաւ հսկան, — ոստիկանը որ գայ, այդպէս էլ ասա՛ նրան...

— Honey, նա չէ մեռել, ապահով մնա՛, — ասաց Զոյսը:

Ֆիլը հեւիհեւ հասաւ եւ մի մեծ ամանից սկսեց ջուր լեցնել դէպ անչարժ պառկած Բըխլի երեսին: Սկզբում Բըխլը կենդանութեան ոչ մի նշան ցոյց չտուեց: Բայց մէկ էլ բերանը բացեց, լեզուն դուրս հանեց, եւ սկսեց լիզել վերեւից թափուող ջուրը: Յետոյ նա աչքերը բացեց, չռեսնող աչքերով չորս կողմը նայեց, տնքաց եւ նորից աչքերը փակեց:

— Այս monsterը խփել է եւ տղայի ազիքները կտրատել է, — ասաց էրհարար Զարլին, ամէն կերպ աչխատելով հսկային մի բանի մէջ մեղադրել: Յետոյ դարձաւ ու բարկացաւ Ֆիլի վրայ, — ես քեզ ասացի ոստիկան կանչի՛ր:

— Այդ քո աղվքնեն են կարաուում, — հսկայի ղրկից խոհարար Չարլին ասաց Ջոյսը:

— Չարլին անմիջապէս ձեռքը տարաւ եւ բռնեց իր մէկ չէկ բեխը:

— Իմ աղվքնե՞րը, — հարցրեց:

— Այս:

— Ինչո՞ւ:

— Նախանձից: Նախանձից, որ ես դնում եմ այս դիշեր այս սեւի հետ պառկելու եւ ոչ քեզ հետ... Դու ատում ես, իսկ ես ուզում եմ այս սեւին...

— Yeah! —սկրտհու ասածը հասատաուեց հսկան եւ ծիծաղեց երջանիկ: Երջանիկ, որ Բըլլը չի մեռել, որի համար նրան կարող էին տանել եւ բանտը դնել: Երջանիկ, որ թէեւ Բըլլը կենդանի է, բայց նա այլեւս հնարաւորութիւն չունի իր նուրբ արուեստին խանգարելու: Եւ ամենից գլխաւորը՝ երջանիկ այդ սպիտակ ու չիկահեր կնոջ համար, որին երազել էր, ինչպէս լինքն ասաց, քանի տարիներ: Պատրաստ էր եղել իր կեանքը տալու մի անդամ նրա հետ պառկելու համար, բայց ահա լինքն է եկել, փոուել է իր կրծքին եւ պինդ-պինդ գրկել իր գլուխը: Մեկ սեւի էլ ինչ է պէտք...

— Գնանք, Honey, ես վճռել եմ այնպիսի սէր ցոյց տալ քեզ այս գիշեր, որ դու ամենքին պատմես եւ նրանց նախանձները չարժես, — սիրեհարին շշնջաց Ջոյսը:

— Yeah! Ես էլ, — չառաչիւնով սկրտհուն համբուրեց հսկան եւ Ջոյսին տարաւ դէպի ծաղարանի դուռը:

— Տարաւ է՛, — տչխարհին գանգատուեց Չարլին:

— Այո՛, տարաւ, — հաստատեց սպասաւոր տղան:

Խոհարար Չարլին ոտքերին նայեց խոռվայոյզ: Ֆիլը ապշած հայեացքով հեռացողներին հետեւեց, երբ թուաց, թէ լինքն լրեն ասաց.

— Այս հրէշը այս գիշեր կը յօշոտի այդ կնոջը... Այս կինը մէկ ամբողջ ամիս հիւանդանոց կը պառկի...

Խոհարար Չարլին ցնցուեց, դունատուեց եւ վազեց խոհանոցը: Շուտով նա այնտեղից բերեց մի չատ սրածայր եւ բաւական մեծ դանակ: Ծբեց եւ դեռ պառկած Բըլլի վրայ եւ աչխատեց դանակի կոթը դնել նրա ափում:

— Ելի՛ր, ելի՛ր, այդ հրէշը կնոջդ տարաւ... Ելի՛ր, վերցրու այդ դանակը եւ գնա՛, սպաննի՛ր գլանդ... Մի վախեցի՛ր, սպաննի՛ր: Գետը արի ինձ մօտ... Ես քեզ կը թաքցնեմ... Ես քեզ Մեքսիկա կ՛ուղարկեմ, — ապրած քաղաքն, այնքան չուտ կ՛ազատուէի լինձ սպասող դժուարութիւններից:

Բըլլը մի քանի անդամ տնքաց, բայց աչքերը չբացեց: Երեւի բնազդաբար ուղեց բռնել դանակի կոթը, բայց մատները չծալուեցին վրան եւ դանակը սահեց ընկաւ:

— Նրա ներսը վնասուած է, — Բըլլին նայելով մատնաց ասաց Ֆիլը:

— Ես քեզ ասացի ոստիկան կանչի՛ր, — նորից բարկացաւ խոհարար Չարլին:

— Ուշ է այլեւս, — ասաց Ֆիլը:

Յանկարծ ես վեր թռայ տեղիցս եւ սկսեցի հանրակառքերի կայանը վազել, երբ յիշեցի, որ ես սենթ ընդամ չունեմ, դիշերելու տեղ չունեմ, սոված եմ եւ միայն մէկ ծխախոտիկ ունեմ: Եւ ինչքան չուտ հասնէի իմ ապրած քաղաքն, այնքան չուտ կ՛ազատուէի լինձ սպասող դժուարութիւններից:

Մայթով վազում էի՝ դէմուդէմ վազով ընդոդնելին, երբ յանկարծ հսկայի եւ Ջոյսի ձայները, որոնք գնում էին այն ուղութեամբ, լինչ ես:

— Baby, *ուրա ցաւում է,* — պոկտատուից *հսկան, ցաւակցութեան ակնկալութեամբ։*

— Honey, *լինձ վար պիր։ Ես կարծում եմ, որ պինռվութիւնս անցաւ, Հիմա ես կարող եմ քայլել,* — *ասաց Ջոյսը։*

— No, no, no! *Ես կարող եմ քեզ այդպէս մինչեւ Ամերիկա տանել,* — *ասաց հսկան։*

— My Big Lover, *ո՞ւր է Ամերիկան,* — *հարցրեց Ջոյսը։*

Հսկան մի քիչ մտածեց եւ ապա բացատրեց։

— *Ամերիկան Ամերիկայում է,* baby, — *ասաց մի քիչ տարակուսանքով, եւ յետոյ թուաց, թէ ուզեց այդ պատանուն, երբ տեղացրեց,* — *էլ ուրիշ ո՞ւր կարող է լինել...։*

Ջոյսը հիանալով հսկայի լմացականութեամբ; սկսեց աղմուկով համբուրել նրան եւ ասաց.

— *Ամ, այդ ինչքա՞ն չաա բան պիտես դու,* Sissie, My Big Lover, *այդ ինչքա՛ն չատ բան...։*

— Yeah! *Այդ մանրն ամէն մարդ է լինձ ասում,* baby, *ամէն մարդ,* — *հպարտացաւ հսկան,* — *օրինակ, մի օր ես կանդնել էի մեր հիւրանոցի դաւիթում, երբ մի կին մօտեցաւ լինձ եւ հարցրեց, թէ ո՞ւր է գտնւում այդ հիւրանոցի եօթնեւտուդ յարկը։ Վեցեւտուդ յարկի վերեւում ասացի։ Այդ կինը ձեռքի պայուսակը վար դրեց եւ սկսեց լինձ նայել զարմանքից բերանաբաց։*

«— *Տիկին,* — *հարցրեցի,* — *ինչո՞ւ էք լինձ այդպէս նայում։*

«*Նա ձեռքերի ափերն իրար խփեց եւ ասաց.*

«— *Ա՛խ, այդ ի՛նչ խեղք, այդ ի՛նչ լմացականութիւն, այդ ի՛նչ ճշդիւտ պատասխան...*

«— *Ա՛հ, ափիկն, դուք լինձ չաա էք դուրում,* — *ասացի։*

«— *Չէ՛, չէ՛ չեմ դուրում,* — *ասաց այդ յարդեալի ափիկինը,* — *երեւակայեցէք, չենտլմէն, իմ ամուսինը այն պիտանականն է, որ հսկայ մի ականի մէջ մարդ է նատեցնում եւ կրակում է պէտի լուսինը եւ նորից յետ բերում։ Այդ՝ եթէ ես իմ այդ պիտանական ամուսնուն նոյն հարցը տայի, նա չպիտի կարողանար պատասխանել։ Պիտի չուաբէր ու մնար...։*

«— *Չի կարող այդպէս լինել,* — *ասացի։*

«— *Հաւատացէք, որ այդպէս է,* — *ասաց տիկինը,* — *ճիշդ է, որ նա վերջ ի վերջոյ կը ճշդէր եօթնեւտուդ յարկի տեղը, բայց այդ կ'անէր ուսուղական բազմաթիւ հաշիւներից յետոյ...»։*

— *Դու պիտանականից էլ աւելի պիտանական ես,* My Big Lover, — *ասաց Ջոյսը եւ նորից մեծ աղմուկով համբուրեց հսկային,* — *տես հասկանք, ես քեզ մինուն դուրանոց սէր եմ վայելել տալու... Ոչ թէ մի քիչ ժամանակ միայն, այլ ամբողջ դիշերը, մինչեւ լոյս...։*

Երջանկութիւնից հսկան ծիծաղեց դղրդադին.

— Yeah! baby... *Ես էլ... Ես էլ քեզ պէտք ուտեմ... պիտի յօշոտեմ...* Honey, sweetheart... *Այո՛, այո՛, ամբողջ դիշերը... Մինչեւ լոյս,* whitie, baby, sweetie...»։

ՍՈՒՐԷՆ ՍԱՆԻՆԵԱՆ

Ց. Մ ա ն ո ւ կ ե ա ն

ԱՆՄԻՋՆԱԴԱՐ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Թէ պիտի գաս՝
եկո՛ւր,
ժամանակի պէս աննկոչ
եւ անսայթաք երիվարով ճակատագրի.
իբրեւ ատեան անվճռաբեկ՝
Պարուրէ՛ զիս
Անդոհանքիդ վարշամակով:

Ո՛վ բիւրեղացումը Բառին անմահ
եւ աղապատանքը Բանին անծնունդ:

Թէ պիտի գաս՝
եկո՛ւր,
Անսեթեւեթ մտերմութեամբ.
Հազար եւ մէկ գիշերներուդ
Հմայքն ամբողջ
խտացուցած
կախարդ Բառին մէջ միավանկ:

Թէ պիտի գաս՝
Ասպատակէ՛
Միջնաբերդն իմ ոգեկան,
Բոցավառէ՛
Բեւեռները մտածումիս՝
Բեւեռելով
խաչափայտի՛դ հաւատաքննութեան:

Հրահալի՛ն
Շթաբարերն առասպելի,
Հանգի՛ն կանթեղներն հնախոյզ սեւեռման,
Որ կը կախուին՝
Անգիտութեամբ տարուբեր՝
Միջօրէիս կամարներէն անլուսանցոյց:

Համբերանքի տարերքով սնող՝
Ես, բորբ միջնադար,
Կր ցայիմ աչքերուդ անթարթ՝
խեղդամահ երգի
Իբրեւ հուսկ բոմբիւն,

Մեռած իղձերու խրամներու ներքեւ՝
Թիապարտ անցեալ
Եւ լինելութեան մատեանէն պոկուած
Անյայտ ձեռագիր:

Ո՛վ դաշներգութիւնը Շունչին կախարդազօր
Եւ նախանուագը Զայնին երանահունչ:

Թէ պիտի գաս՝
եկո՛ւր,
Աղեղի՛ պէս ջլապիրկ.
Ալեկոծէ՛
Լարերն համակ իմ էութեան.
Թող աղեղիդ լարահամրոյր բախումէն՝
Ծնի՛ մեր մէջ՝
Զայներանգ առ ձայներանգ՝
Համանուագն հոգեհանգոյց Միասնութեան:

Թէ պիտի գաս՝
Մակընթացի՛ր
Ուղիներով անմոռնելի
Եւ սրածէ՛
Մթին տարրերն օրերուս՝
Լոյսիդ շեղբովը հատու,
Որ խոհերուդ Տասնաբանեայ
Մատչիմ անկէզ համբոյրին...:

Ո՛վ անանցեալ,
Անվաղորդայն,
Անմիջնադար վերածնունդ...:

ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Իմ յայտահմ Շարժում

«Բագին»ի նոր խմբագրատունը վոխադրուելու առնն աչքէ անցուած հին թուղթերու մէջ դըտանք Ս. Վրացեանի պրչին պատկանող հետաքրքայ պրուքեան ձեռագիրը, որուն «կենսագրական» կը վրիպակ մեր յիշողութենէն: Հաւանաբար Գոյամեանի օրերուն մուտք գործած է անիկա խմբագրատուն ու պահ դրուած պատչաճ օրուան մը համար:

Արագ ակնարկ մը նետելէ ետք վրան, մենք որոշեցինք անմիջապէս յանձնել զայն ընթերցողին ու ատիկա ոչ թէ անհետացած մեծանուն մը տաւորականի մը մէկ նչխարը վոխանցելու աճապարանքէն մղուած, այլ անոր բովանդակած ճշգրիտ հաստատումները օր առաջ տեղ հասցնելու մտքով:

Առանձնապէս հետաքրքրական են Շանթի կարգ մը թատերգութիւններուն ծննդոցը պատմական իրականութիւններու լոյսին տակ դնող նչումները: Վրացեան ճիշդ կ'ըսէ նաեւ, երբ Շանթի դրականութեան ծանրութեան կեդրոնը կը համարէ թատերգութիւնը ու թատերգութիւններուն մէջէն կ'առանձնացնէ «կայսրը», որ «իբրեւ արտեստի գործ, ըստ իս, ամէնէն յաջողն է Շանթի ստեղծագործութեան մէջ»:

Ասոնք կշռուած, հնամոգիչ հաստատումներ են, սակայն դժուար թէ մարդիկ բաժնեն աչխարհահայեացքով արեւելահայ ու լեզուով արեւմտահայ Շանթի մասին Վրացեանի եզրափակիչ համոզումը, ըստ որում անուանի թատերագիրը կը հանդիսանայ՝

«Նախատիպը այն գրողի, որ պիտի ստեղծուի ապագային՝ հայ գրականութեան երկու հատուածների ձուլումով»:

Եթէ վարկածը դրական կողմեր ունենար՝ պէտք է չատոնց սկսած ըլլար արդիւնք տալ, մինչդեռ Շանթի գործերը դող բրաչ ու անձին հանդէպ բացարձակ հիացում ունեցողնե՛րն անգամ կը մերժեն հետեւիլ անոր աւանդներուն, մա՛նաւանդ լեզուական ուղղութիւններուն:

Վրացեանի յօդուածը դրուած է արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի հոլովակերպ մասնիկներն ու խոնարհման յատուկ ձեւերը միաժամանակ, երբեմն նոյն նախադասութեան մէջ կիրարկող լեզուով մը: Հոս տպուածը հաւատարիմ արտագրումն է ձեռագրին:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Գրականութիւնը, ինչպէս եւ բովանդակ մշակոյթը, ինքնագոյ երեւոյթ չէ, այլ արդիւնք է որոշ միջավայրի, պատմական հանգամանքներու եւ հեղինակի անհատական յատկութիւններու: Միջավայր, պատմական չրջան եւ հեղինակի անձը — այս երեք ստորոգելիներով պայմանաւորուած է մշակոյթի, հետեւաբար, եւ գրականութեան զարգացումը:

Կարելի չէ գրական երկերը լիովին ըմբռնել ու գնահատել ժամանակի ու տարածութեան սահմաններէն դուրս: Որքան եւ մեծ ու համայնափակ լինի հեղինակի հանճարը, ինչպիսի կատարելութիւն ներկայացնի անոր արաաղրած երկը, միջավայրն ու ժամանակը կը դնեն անոր վրայ իրենց դրոշմը, կ'արժէքաւորեն անոր բովանդակութիւնն ու ձեւը: Դասական ամենահանճարեղ գործերն անգամ, ինչպէս Հոմերոսի գիւցազնավէպը, Տանթէի անմահ գործը, Սերվանդէսի ասպետական վէպը, Շէյքսփիրի «Համլէտ»ը կամ Գէօթէի «Faust»ը իրենց միջավայրի եւ ժամանակի պտուղ են:

Ոեւէ հեղինակի եւ անոր գործի գնահատութեան առաջին պայմանն է, ուրեմն, պարզաբանումը այն միջավայրի ու պատմական հանգամանքներու, որոնց ծնունդն է առեալ հեղինակը իր ստեղծագործութեամբ: Արուեստի տեսաբանութեան որոշ ներկայացուցիչներ կը մերժեն այս իրաւպաշտ տեսութիւնը: Ինծի կը թուի, սակայն, որ երբեակ ազդակներու փիլիսոփայութիւնը, — միջավայր, ժամանակ եւ հեղինակի անհատականութիւն — միակ ճշմարիտ չափանիշն է արուեստի երկի եւ հեղինակի անձի գնահատութեան: Այս չափանիշով ալ, ուրեմն, մօտենանք Լեւոն Շանթին եւ անոր ստեղծագործութեան:

Շանթը ծնունդով պոլսեցի էր, մանկութիւնը ապրած գեղատեսիլ Վոսփորի եզերքին, հայկական իւրայատուկ միջավայրի մէջ: Ճեմարանական ուսումը լրացնելէ յետոյ, ան կարճ ժամանակով վերադարձաւ նոյն միջավայրը եւ մէկ–երկու տարի անցուց Ռոտոսթօ, իբրեւ ուսուցիչ, համիտեան ծայրայեղ բռնակալութեան չրջանին: Ապա, մէկ–երկու տարի ալ Պոլիս մնաց՝ Սահմանադրութենէն ետքը:

Իր պատանութիւնը եւ երիտասարդութեան առաջին տարիները Շանթը անցուց Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը: Եզակի կրթական հաստատութիւն էր այս ճեմարանը: Շուրջ երկու հարիւր գիշերօթիկ աշակերտներ, հայրենակ բազմազան վայրերէ հաւաքուած, արգելափակուած չէնքի մը մէջ, վանական պարիսպներէն ներս, իրենց ամբողջ ժամանակը, տիւ ու գիշեր, նուիրած էին ուսման, — կէս–աշխարհիկ, կէս–հոգեւոր ազգային կրթութեան: Իրենց տրամադրութեան տակ ունէին ճոխ գրադարան մը՝ 40·000 դիրքով ու հայ մամուլի հարուստ հաւաքածոյով: Ժամանակի ամէնէն աչքի զարնող հայ մտաւորականներ ուսուցիչ ու դաստիարակ էին իրենց: Դասերը սորվիլ եւ կարդալ — սակէ դուրս ուրիշ զբաղում չունէր ճեմարանի աշակերտութիւնը, մա՛նաւանդ Շանթի տարիներուն: Ճեմարանը կու տար հիմ–

նաւոր ազգային կրթութիւն ու դաստիարակութիւն՝ հայկական բազմակողմանի զարգացումով: Ճեմարանականին օսար չէր եւ օսար մշակոյթը, մա՛նաւանդ ռուսական եւ գերմանական դրականութիւնը:

Այսպէսի մթնոլորտի մէջ զարգացան Շանթի միաքն ու հոգին: Բնականէն ուշիմ, աշխատունակ, հակումներով արուեստասէր, գրական չնորհաւոր օժտուած, յարատեւ կարդացող՝ Շանթը ճեմարանէն դուրս եկաւ մեծ ճոխ ու բազմակողմանի պաշարով եւ մշակուած միտքով: Իր սիրած հեղինակներէն ամէնէն աւելի Տուրկենեւը ազդած էր անոր մաքին վրայ. ռուսական բնութիւնը խորունկ տպաւորութիւն էր դործած անոր վրայ, ու կ'երեւի եւ իր առաջին չրջանի դործերէն:

Որքան եւ վանական՝ ճեմարանը ի սպառ կտրուած չէր դուրսի կեանքէն ալ: 90ական Թուականները հոդեւոխութեան չրջան էր Կովկասի հայութեան համար, հին ու նոր դաղափարներու սուր պայքարի տարիներ: «Մշակ»ական հոսանքը, որ մինչ այդ կ'իշխէր հայ երիտասարդութեան միտքերուն, արդէն կը նահանջէր յարձակող արմատականութեան ու յեղափոխական խմորումներու առջեւ: Հրապարակ կու գար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ իր նոր դաղափարներով ու թարմ ոգիով: Ճեմարանը չէր կրնար բոլորովին ազատ մնալ այդ չարժումներու ազդեցութենէն, եւ Շանթը, ինչպէս եւ իրեն հետ Պոլսէն եկած Օննիկ Դերճակեանը, ապագայ Վռամեանը, Սուրէն Տէր-Անդրէասեանը, ինչպէս ճեմարանի աչակերտութեան մեծ մասը տարուած էին ժամանակի հովերով:

90ական Թուականները բացառիկ չրջան էին եւ Պոլսոյ հայութեան համար, ուր ատեն մը մնաց Շանթը՝ ճեմարանէն հեռանալէ յետոյ: Բացառիկ ժամանակաչրջան թէ՛ ազգային-քաղաքական, թէ գրական տեսակէտէն: Մեծ պետութիւններու խոսաումներէն հիասթափ՝ հայութիւնը կը բռնէ յեղափոխութեան ճամբան: Դործի վրայ է Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ աղմկոտ ցոյցեր կը կազմակերպէ Պոլիս եւ գաւառները: Դաշնակցութիւնը եւս մուտք գործած է Պոլիս, ուր կը գտնուի անոր ամէնէն ականաւոր անդամներէն մէկը՝ Իւսուֆեան՝ իր չուրջ համախմբելով երիտասարդութիւնը, որուն մէջ է եւ Շանթը:

Արտասովոր եռուղեռի մէջ է եւ Պոլսոյ հայ մամուլն ու գրականութիւնը: «Արեւելք», «Հայրենիք», «Մասիս», «Ծաղիկ» յառաջդիմական հրատարակութիւններ, որոնք կը պայքարին հին, խաւար գաղափարներու դէմ: Արփիարեան, Զօհրապ, Զօպանեան, Շահնազար, եւայլն, հոյլ մը աղասամ՛ետ ու տաղանդաւոր երիտասարդներ կը ճոխացնեն հանրային կեանքը նոր գաղափարներով, կր մշակեն եւրոպական ոգիով գրականութիւնը: Գրաբարը արդէն պարտուած է, ինչպէս պարտուած է եւ կեղծ-դասական դրականութիւնը: Վիպապաչտ եւ արդէն իրապաչտ արուեստն է ժամանակակից սերունդի միտքերուն վրայ իշխողը:

Երկու հատուածներուն մէջ եւս — Պոլիս թէ Թիֆլիս — 90ական Թուականներուն հայութիւնը կ'ապրէր ու կ'ոգեւորուէր միեւնոյն գաղափարներով եւ ներքնապէս չեչտաւորուած էր գրեթէ միեւնոյն երեւոյթներուն չուրջ եւ միեւնոյն ձեւով — հինի եւ նորի հակադրութիւն, ազատական եւ պահպանողական հոսանքներ եւ անոնց բախումները ազգային-եկեղեցական հաստատութիւններու չուրջ, պայքար կղերամտութեան եւ ազատամտութեան միջեւ, աչխարհիկ կրթութեան պահանջ, հայ կնոջ իրաւունքներու հարց, ընկերային-պատմական խնդիրներ, պանդխտութիւն, գաւառներու լուսաւորութիւն, հողային հարց եւ, ի հարկէ, առաջին հերթին, Հայկական հարց՝ քաղաքական իմաստով, — ա՛յն տարբերութեամբ, որ մինչ արեւե-

լահայոց մօտ Րաֆֆիները ու Արծրունիները վիպագրութեան եւ հրապարակագրութեան նիւթ էին դարձնում Հայկական Հարցը, արեւմտահայը, համիտեան դաժան վարչաձեւին սակ, դազանի կերպով, բայց նոյնպիսի ոգեւորութեամբ, ղբաղուած էր այդ հարցով:

Շանթը անտարբեր չէր դէպի այդ երեւոյթները: Իր մտերիմ ընկերներն էին Վոսմեանը, Տէր-Անդրէասեանը, Գնունին: Վերջին երկուքին հետ հրաւիրուեցաւ ուսուցչութեան Ռոտոսթօ եւ այնտեղէն փախուստով հեռացաւ՝ կառավարական հետապնդումներու հետեւանքով: Ան Պոլսէն արդէն անցած էր Դաչնակցութեան, բայց գործօն ղեր չունէր անոր մէջ: Իր անմիջական հետաքրքրութեան առարկայ էին հայ մշակոյթը, դպրոցն ու դրականութիւնը:

1892ին անցնելով Եւրոպա՝ Շանթը եօթը տարի կ'ուսանի բնական գիտութիւններ ու մանկավարժութիւն՝ զանազան համալսարաններու մէջ: Կը ճեւակերպուի եւ կ'ամրապնդուի անոր մտաւոր նկարագիրը: Նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան տիրապետութեան շրջանն էր գիտութեան մէջ. հոգեբանութեան մէջ կ'իշխէր Վունտթը՝ իր համախոհներով: Շանթն ալ իննկաւ այդ հոսանքին մէջ՝ խորապէս տպաւորուելով այդ փիլիսոփայութենէն, որուն հաւատարիմ մնաց մինչեւ իր կեանքի վերջը:

Նիւթապաշտութեան նախապատուութիւնը կեանքի եւ գիտութեան մէջ — այս փիլիսոփայութիւնը որպէս աչխարհահայեցք տիրական է Շանթի գրականութեան եւ մանկավարժութեան մէջ: Իր հոգեմտաւոր կառոյցին ալ հարազատ էր նիւթապաշտ փիլիսոփայութիւնը, որով գունաւորուած էր եւ իր անհատականութիւնը, որպէս մարդ, իմաստասէր, արուեստագէտ եւ բնախօս:

Միջավայրի, ժամանակի եւ հեղինակի անձի մասին այս նախնական ծանօթութիւնները ունենալէ յետոյ՝ այլեւս աւելի դիւրին կը լինի Շանթի դրական ժառանգութեան դնահատութիւնը. խօսքս դեղարուեստական գրականութեան մասին է:

Շանթը, ինչպէս ամէն ճեմարանցի, արդէն դպրոցական նստարանի վրայ դրական փորձեր կատարած է: Իր առաջին տպագրուած գործն է, սակայն, «Մնաք բարովի իրիկուընը», որ լոյս տեսաւ 1891ին, Պոլսի «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ:

Շանթի յաջորդ գործն է «Վերաց աղջիկը» քնարական հովուերգութիւնը՝ գրուած 1892ին: Նոյն թուականին գրուած է «Նուագ օրեր» արձակ հովուերգութիւնը, որ լոյս տեսաւ Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրի մէջ, ուր լոյս տեսան նաեւ յաջորդ վէպերը՝ «Դուրսեցիները» (1894), «Վերժիճ» (1896), «Դարձը» (1897), «Դերասանուհին» (1898):

Վերջին վէպէն յետոյ, Շանթը անցնում է թատերգութեան: Այժմ արդէն ան այն կարծիքին է, որ «Բեմական երկը շատ աւելի բարդ աշխատանք կը պահանջէ եւ նիւթի աւելի խոր հոգեբանական մշակում»(*):

1901ին Շանթ կը գրէ «Եսի մարդը» թատերգութիւնը, 1903ին՝ «Ուրիշի համար», 1904ին՝ «Ճամբուն վրայ»:

Եւ այնուհետեւ, մինչեւ 1909 թ. Շանթը լուռ է, գրական հրապարակի վրայ չ'երեւիր: Ան ուշադիր կը հետեւի ռուսական առաջին յեղափոխութեան ընթացքին, ընկերային խմորումներուն, յեղափոխական ուժերու պարտութեան եւ յեղաշրջման ազդեցութեան հանրային կեանքի եւ գրակա-

(*) Երկեր, 9րդ հատոր, էջ 367:

նուիրեան վրայ: Անմիջապէս այս ապրումներուն հետեւանք՝ «Հին աստուածները», 1909ին:

«Հին աստուածներ»ուն կը յաջորդէ «Կայսրը» (1914ին), ապա՝ «Ընդթայուածը» (1918ին), «Ինկած բերդի իշխանուհին» (1921ին) եւ, վերջապէս, «Օշին պայծառը» (1928ին):

Այս շրջանին լոյս կը տեսնեն եւ Շանթի երկու վէպերը՝ «Կինը» (1912ին) եւ «Հոգիները ծարաւի» (1941ին):

Այսքանով կ'ամրողջանայ Շանթի գրական սաեղծագործութիւնը, որ փոքր մասը կը կազմէ իր ընդհանուր գրական վաստակի: Շանթը իր կեանքի մեծ մասը տուաւ մանկավարժութեան, բանահիւսութեան, հրապարակագրութեան, դասագիրքերու, եւայլն: Այդուհանդերձ, Շանթի սաեղծագործութիւնը, որակով ու քանակով, առանձնակարգ աեղ կը գրաւէ հայոց գրականութեան անդաստանին մէջ:

Շանթի ստեղծագործութիւնը ո՛չ միայն ժամանակագրական կարգով, այլեւ ըստ բովանդակութեան կարելի է բաժանել երեք շրջանի:

Առաջին շրջան — 1891–1892 — «Մնաք բարովի իրիկուընը», «Լերան աղջիկը», «Ցրագ օրեր» եւ «Երգեր»; արձակ եւ չափածոյ երկեր: Մի տեսակ նախապատրաստական շրջան է այս: Հեղինակը աշխատում է գտնել իր տեղը գրականութեան մէջ: «Մնաք բարովի իրիկուընը» երգիծական գործ է՝ երեւանի բարքերի եւ ախպարների պատկերացում: Եւ որպէս այդպիսին, նա մնում է եզակի Շանթի գրականութեան մէջ: Շանթը այլեւս երբեք չի վերադառնում գրական այդ սեռին, երեւի, գիտակցելով, որ իր սեռը չէ այդ:

«Լերան աղջիկը» պարզ, չասելու համար պարզունակ հոգեբանական մի քերթուած է՝ ներշնչուած Հայաստանի բնութիւնից, անմիջական եւ բուռն զգացումով: «Լերան աղջիկը» իր խորքով եւ ձեւով այնքա՛ն յիշեցնում է ռուս բանաստեղծ Լերմոնտովի քերթուածները կովկասեան լեռներից:

«Լերան աղջիկը» եւս իր յաջորդը չունեցաւ:

Շանթը փորձեց նոյնպէս եւ չափածոյ բանաստեղծութիւնը, սակայն, այս մարզում էլ չյարատեւեց: Նրա «Երգեր»ի մէջ կան զողտրիկ քնարական կտորներ, ինչպէս, օրինակ, «Ինչո՞ւ»ն, «Անուշ հովիկ»ը:

Բայց, ի հարկէ, հեղինակի համար էլ չուտով պարզ դարձաւ, որ բանաստեղծութիւնն էլ իր կոչումը չէ: Իր ժամանակի համար էլ Շանթի քնարերգութիւնը նորութիւն չէր, թէեւ թարմ չնչով, բայց ինքնատիպ, չեչտըւած անհատական գրոչմ չէր կրում: Սէր ու մահ, հով ու զեփիւռ, ծով ու ալիք, երդ ու աղօթք, յոյս ու տենչ, ահա՛ իր քնարերգութեան նիւթը, երբեմն սիրուն արտայայտութեամբ, բայց առհասարակ՝ ընդհանուր եւ վերացական բնաւորութեամբ: Հայ բանաստեղծութեան բուրաստանում Շանթի վերապահուած է չատ համեստ տեղ:

«Ցրագ օրեր»ը արդէն մի քայլ դէպի առաջ են, կամուրջը՝ ստեղծագործութեան յաջորդ շրջանը անցնելու համար: Այս գեղեցիկ արձակ հովերգութեան մէջ Շանթը նուրբ զգացումներով եւ այնպիսի հարազատ գծերով պատկերացրել է գիշերօթիկ ճեմարանցու հոգեկան ապրումները: «Ցրագ օրեր»ում արդէն մենք տեսնում ենք, գեռեւս սաղմնային վիճակում, բոլոր այն յատկանիշները, որոնցմով բնորոշւում է նրա երկրորդ շրջանի ստեղծագործութիւնը:

Շանթի սաեղծագործութեան երկրորդ շրջանը իր մէջ ամփոփում է նրա 1894–1904 թ. արաաղրած գործերը, — «Դուրսեցիները», «Վերժին», «Դարձ», «Դերասանուհին» վէպերը եւ «Եսի մարդը», «Ուրիշի համար», «Ճամբուն վրայ» թատերախաղերը, կամ ինչպէս հեղինակն ինքն է կոչում,

«Քատերական»ներ։ Երկերի այս խմբին, բնական կերպով, միանում են եւ «Ալի» եւ «Հոգիները ծարաւի» վէպերը։

Ճարտարապետական կառուցուածքի տեսակէտից այդ վերջին երկու վէպերի մէջ մեծ տարբերութիւն պիտի չ՚, «Ալին» եւ, մանաւանդ՝ «Հոգիները ծարաւի»ն հասուն տարիքի գործեր են, — նրանք եւ հոգեբանութեան տեսակէտից նրանք կատարում են մի ամբողջութիւն, չանքեան մինուճար մխիթարուն արտասխիները։ Նոյն այդ մխիթարուն պատուհաններ են եւ նրա տակից նոյն չքնաղ դէպի կորուստ։

Շանթի մշակած նիւթն է, տակից հնչին, աչքը այդ մարդու եւ կնոջ մէջ։ Սակայ՝ անհատի պահն ու պատասխանատուութիւնը, որպէս ընկերութեան կամ ազգի անդամի։ Մէկը նրա մօտ պրնթիկ մշտ տանում է ընկերութեան բարոյականին եւ պրնթիկ տանից բացատրութեան վերջանում է ազգերդութեամբ, անհատական երջանկութիւնը զոհաբերում է ընկերային պատասխանատուութեան սեղանի վրայ։

Շանթի երկերում չքնաղ հերոսները, ամէնքն էլ, սակայն բացառութեամբ, ունեն պատկանելի եւ մարդու բարոյականութեան եւ ճգտումներին տէր անհատներ են։ Բայց նրանց ապրած միջավայրը պաժան է։ Նրանք ընդհատում են այդ միջավայրի հետ։ Ընկերային միջավայրը, իր յոռի կազմերով, հակասութիւններով ու նախապաշարումներով, անորոշ ճակատագրի պէս, կախուած է նրանց գլխին եւ տարերային ուժով մղում է նրանց դէպի կորուստ։

Սա՝ օրինակի համար, «Խուրսեցիներ»ի Բալբատան ու Լուիզը, երկուսն էլ տնից հողնած։ Նրանք սկզբում են իրար անկեղծ սիրով։ Եւ բնականոն պայմաններում նրանք պիտի վինէին երջանիկ։ Բայց Բալբատը տոգորուած է պատասխանութեան զգացողութեամբ դէպի իր ազգը։ Նա ուխտուած է, պիտի կռիւ, եւ գնում է հայրենիք գոհուելու։ Եւ այստեղից ողբերգութիւնը։

Նոյն նիւթը, հոգեբանական մեկնութեան հանգոյցներով ու զարգացումով՝ նաեւ «Ճամբուն վրայ» թատերգութեան մէջ — Վահրամի եւ Մարիի սէրը — այ տարբերութեամբ, որ այստեղ Մարին չի հաշտուում կեանքի անողոք հարուածի հետ եւ վերջ է տալիս իր կեանքին։

Վիճակների եւ հոգեբանութեան նոյն տրամաթիւմը եւ մեծ գործերի մէջ՝ «Վերժին», «Դարձը», «Դերասանուհին», «Եսի մարդը», «Ուրիշի համար»ը։ Մարդիկ կա՛մ լճճում են նեղքին հակասութիւնների մէջ, ինչպէս Վերժինն ու Սրչակը, կամ բախում են պատասխանութեան ժայռին, երկու դէպքում էլ խորտակում է նրանց անհատական երջանկութիւնը։ Անողոք ճակատագիր, որին գիմագրելու անզօր են նոյնիսկ ամենաուժեղ կամքերը։

Ի՞նչ է ուզում ասել մեզ Շանթը իր կեանքի վիպասացութեամբ։ Անհատը արքան եւ հզօր, ի վերջոյ, ինքը չէ, որ որոշում է իր բախտը, այլ միջավայրը, ընկերութիւնը եւ բարոյական այն օրէնքները, որ կեանքն է գիտակից։ Անհատը զոհ է միջավայրի եւ ընկերային պայմանների։

Նոյն վիպասացութիւնը եւ յաջորդ՝ վերջին երկերի մէջ։ Այստեղ Շանթը արդէն դուրս է գալիս տեղական կամ ազգային չքնաղից եւ ներանձնանում է համամարդկային, տիեզերական հարցերի վրայ։ Բայց ըստ էութեան միեւնոյն պատասխաններն են գրազեցնում նրա միտքը, միեւնոյն պատկերներն են յուզում նրան։

«Հին աստուածներ»ը օրինակ։ Այս երկը, որ նոր դարաշրջան է բացում Շանթի գրականութեան մէջ, ինչպէս եւ իր միւս թատերգութիւնները, ընթացիկ կեանքի ապրումներն ու պատասխաններն են ներկայացնում պատ-

մական չէ ուրվել: «Հին աստուածները» անմիջապէս ներչնչուած են ռուսական պարտուած յեղափոխութեան հետեւանք հանդիսացող յետաչրջական տրամադրութեամբ: Ընդունայն են ալայքարն ու զոհողութիւնները ընկերային Մոզքի դէմ: Մարդ պէտք է անհատապէս երջանիկ լինի. կեր, արբ եւ ուրախ լեր — այս ոգիով յաղեցած է 1908–10 թուականների ռուս դրականութիւնը: Եւ Շանթի «Հին աստուածներ»ը այդ հոգեբանութեան արձագանգն են՝ հայկական միջավայրում: Մինչ ռուսը երջանկութիւն է փնտռում դինու կամ սեռական հաճոյքների մէջ, ինչպէս Կուպրինի Ստենկը, կամ մխիթք որոնումների մէջ, ինչպէս Անդրէեւի հերոսները, Շանթը վանահօր եւ արեղայի հակադրութեամբ, վերադարձ է քարոզում դէպի հին, զուտ մարդկային, «հեթանոսական» աշխարհը: Այդ տրամադրութիւնը, քիչ ետքը, մենք կը տեսնենք նաեւ Պոլսում Վարուժանի «Հեթանոս երգեր»ի կամ Զարեանի եւ ընկերների որոնումների մէջ:

Բայց այստեղ էլ Շանթը հաւատարիմ է իր հիմնական փիլիսոփայութեան. նրա հերոսները խորտակւում են դաժան ճակատագրի հարուածների տակ:

Նոյն այդ փիլիսոփայութիւնը եւ յաջորդ՝ «Կայսրը» թատերգութեան մէջ, որ իրրեւ արուեստի գործ: ըստ իս, ամէնէն յաջողն է Շանթի ստեղծագործութեան մէջ: Այստեղ էլ Շանթի աչխարհահայեացքի հիմնական դիծն է — ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ ընդունայն է: Մարդ անհատը խաղալիք է կեանքի հազամանքների եւ սեփական կրքերի: Վէ՞րջը — «Հին աստուածները»ի «ունայնութեան փոսը», որ ոչինչով չի լցւում:

Բայց յոռետեսութեան գաղափնակէտը Շանթը ցուցադրում է «Ընդբայուած»ի մէջ: Այս դործը յօրինուած է ռուսական վերջին յեղափոխութեան անմիջական ազդեցութեան տակ: Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան արձագանգները դուռ ալիքներով տարածուել էին ամբողջ աչխարհում՝ աչխատաւոր մարդկութեան միտքը յափչտակելով արդարութեան նոր տեսիլքներով: Հինը պէտք է կործանուի եւ դրա փլատակների վրայ պէտք է հաստատուի ազատութեան եւ ընկերային արդարութեան իսկական չէնքը: «Սա է մեր վերջին եւ վճռական ճակատամարտը» թնդացնում էին «խելագարուած ամբոխները»՝ յեղափոխական կրակով վառուող ռուսական ստեպներին:

Իր «Ընդ-այուած»ով Շանթը պատասխան է տալիս յուսավառ մարդկութեան: Եւ սոսկալի է այդ պատասխանը: Ձլմաղութիւն է յուսալ, թէ Արտաւազդի չղթաները պիտի քանդուին: Ջո՛ւր յոյսը: Մէկ վատ ընկերային կարգին կարդում է մի ուրիշ վատ ընկերային կարգ: Մարդիկ ամենայն կարգին յաջորդում է մի ուրիշ վատ ընկերային կարգ: Մարդիկ ամենաբարձր պաղափարների անունով հետապնդում են եսական ու սուղ նպատակներ: Միակ լուսաւոր դէմքը՝ Նաղաշը՝ այրւում է խարոյկի վրայ: Ջարը յաղթում է բոլոր ճակատների վրայ:

Եւ զարմանալի չէ Նաղաշի քարոզներով յափչտակուած եւ ազատութեան համար բռնութեան բերդը այրած հարճի յաւիտենական ճիչը. «Ի զո՛ւր այբեցի... Ահա մուխին ու բոցերուն մէջէն կը ծլի նորէն հին բերդը, կը բուսնի նորէն հին շէնքը, հին պաաերը, հին կապերը, եւ իմ ճակտիս հին սեւ գիրը: Ա՛խ, իմ ճակտիս հին սեւ գիրը... Ոյուն դէմ ի զուր է, ի զո՛ւր մաքսիրը»:

Սեւ գիրը գրուած է Շանթի բոլոր հերոսների ճակատին: Նոյն խոհափիլը քարոզ կարող էր իր «սեւ ճակատագիրը» ողբալ նաեւ «Ինկած բերդի իշխանուհին»: Եւ Ռւթեան՝ «Օշին պայլ»ին մէջ:

Այս վերջին թատերախաղը՝ «Օշին պայլ», որպէս յաջողում եւ իրա-

գաւ, Եսայի ամէնէն հասուն գործն է ։ Նոյնը ատենով ի կիլիկիոյ հրշա-
նոյ, բայց ժամանակակից հարցերը ևս արծարծած ։ Կասկած չկայ, որ իր
ատենուան ընկերական պրկեալ Եսային ի նկատի ունենալով Հայաստանի Հանդա-
տութեան ջատագովները ։ Լռութիւն եւ ապրումի կատարեալ թերացում տես-
րը, օրինակ, ապագայ յիշեցնում ի, Համաշխարհ եւ Պատերազմական դա-
մատ ։ Գեղեցիկ եւ պէտքի կան «Ոչինչ այնքան կրկնա-
թեան են Հայաստանի Հանդարտասիրական պէտքերի ու պէտքերի ։

Եւ ահնչ կասկած, թէ՛ ապրի Հայաստանի Հանդարտասիրական ան-
տեսան մարդ ու թէ, երբեմն հրամարտասիրական ու հանդարտ գործէ, ապագան
լաւատես ու հաստատուն կը Հայաստանի ապագային, իր թասիր-
պատճան մէջ ծանր տանելով յոռետես ու պարտատիրական տրամադրու-
թիւն կ՝ երեսն բերում Եսային ։ Այսպէս էլ իր ընդհանուր վերլուծութիւ-
նը, — Vanitas Vanitatis ։ Ունայնութիւն ունայնութեանց ։

«Ամէն մարդ ունի իր հակառակորդը», կ՝ըսէ Եսային «Մեզ բարի իրիկուն» ողջունելի գործ հետեւանքին մէկը ։ Եսային ապագան էլ ունեն իրենց հակառակորդը ։ Ամենք ապա համակերպատրաստ կը հետապնդեն հակառակորդին ։ Ամենք մարդկութեան կ՝ըմբռնուածն նրա պէտ ։ Հետեւանքը բոլոր պէտքերում էլ մեծագոյնն է, — պարտատիրութիւն ։ Բոլորի պրկեալ ատա-
նում է յաւերժան Մոլորակ–հակառակորդ՝ անապատ, գաղան, անդունդ ։

Երջանկութիւն չկայ այս աշխարհում, — այս է, ի միջոց, Եսային հետաքրքրական վերլուծութիւնը ։

Իր ատենին գրատածքով՝ «Մեզ բարի իրիկուն», մեզնից մերջինը՝ «Հոգիներդ ծարաւի», այլ վերլուծութեամբ է համակատած — ո՛չ, եր ջանկութիւն չկայ մարդու համար ։

Եւ այս վերլուծութիւնը բերում է Եսային հրամայական սեռական մեծութիւնից ատեհասել մարդուն, — «Մարդկային հոգին լարուղ ու բաշխող բանի մը հա-
ատած բլալը չէ, այլ բանի մը հասնելու ձգտումը»(*) ։ Եսային հետաքրքրը ձգտում են «բանի մը», ատենց, ամէնքս, հասնելու լրիւ նպատակին, ո-
րովհետեւ, Եսային կարծելով, հասած նպատակը սրժէքից զուրկ է ատեհա-
ան համար ։

Ատեհասի սեռականից էլ Եսային ատենծատրածութիւնը կարելի է բաժանել երեք ժամանակաշրջանի ։

Առաջին շրջանից դեռ պատրաստական չարտարութեան հետ է բանում, թէեւ նշմարուած է արդէն ատեհասի հմատութիւն, մտածատրանքն «Նրազ օրեր»ում ։ Պարզ ու մարդու հայելին, պարզ ու բնական ոճ ։ «Վերան աղջի-
կը» գործի մէջ վիպական խոնարհատութիւն ։ Պատկերները դեռ հարուստ չեն ։ Զգացումները՝ պարզունակ, բայց ատենքնոտ ։ Ընթերցողը պատ է, թէ նոր ու թարմ ուժ է մուտք գործում հայ պրոկոնութեանից ներս ։

Երկրորդ շրջանում Եսային արդէն ակը է ատեհասի՝ իր անհատական դիմագծով ։ Վարպետ վիպական հերոսուածք, հետաքրքրական ու գեղեցիկ պատկերներ ու համեմատութիւններ, մտնուանց հոգեկան ապ-
րումները ներկայացնելու ։ Բնութեան յատակ ու ջերմ զգացում ։ Եւ հանդոյյ-
նելի ու հարուստ նկարագրութիւններ գնահատելով ։

Առանձնապէս յիշատ են կանանց գեղարուեստ Եսային վէպերի եւ թատերգութիւնների մէջ ։ Մեծ մտատարը ատեղն ու ուժեղ անհատականութիւններ ։ Այս տեսակէտից Եսային վէպերը ամենէն յիշեցնում են Տոլստոյի երկերը՝

(*) Երկեր, 3րդ հատոր, էջ 301 ։

հոգեբանական կառույցով ու կանանց կերպարներով: Ի զուր չէ, որ Տուրգենևը Շանթի սիրած հեղինակներից մեկն է. նկատելի հոգեկցությունն կայ նրանց ստեղծագործության մեջ:

Լռանձնապէս դիալոգի վարպետ է Շանթը: Ամենախորունկ ու նուրբ ապրումները նա արտայայտում է աւելի ուժեղ երկախօսությամբ, քան պատմելով կամ նկարագրությամբ: Նոյնիսկ բնության տեսարանների արտայայտության մէջ դիալոգն է իշխողը: Այսաեղից՝ այնքան դիւրին փոխանցումը թատերգության:

Շանթը հայ դրականության մէջ յաւէտ կ'ապրի, ի հարկէ, որպէս թատերագիր. Ո՛չ իր բեմական, այլ դրամատիկ արուեստով: Նոյնիսկ ամենատարեալ բեմերի համար Շանթի թատերախաղերը ղժուար մատչելի են՝ իրենց բարդ կառուցուածքով, տեսարանների առատությամբ եւ, այո՛, նաեւ բեմական տեխնիկի թերութիւններով, թէեւ թատերգության հիմնական սկզբունքը — դրամատիզմը — Շանթի մօտ զօրաւոր է: Գործողութիւնր նրա երկերում զարկանում է բնական դրամատիզմով, արտաքին դէպքերն ու ներքին ապրումները ընթանում են զուգահեռ, աստիճանական վերելքով եւ յանգում են բնական ու տրամաբանական լուծման՝ գրեթէ միշտ ողբերգական վախճանով: Այս ողբերգականութիւնը, սակայն, նման չէ յոյն դասական ողբերգութիւններին, ուր հերոսների ճակատագիրը, ի վերջոյ, լուծւում էր արտաքին ուժի — աստուածների — միջամտությամբ — Deus ex machina —: Շանթի ողբերգականութիւնը արտաքին հանգամանքների եւ հոգեբանական վիճակների բնական չարաչարության արդիւնք է, ինչպէս Շէյքսպիրի թատերգութիւնների մէջ: Եւ այդ պատճառով վերջնական տպաւորութիւնը նրա թատերախաղերից — բեմի վրայ թէ կարդալիս — լինում է ցնցող:

Շանթի ստեղծագործության արտաքին ձեւը — երկերի ճարտարապետական կառուցուածքը, լեզուն ու ոճը — լիովին համապատասխանում է խորքին, հոգեբանական բովանդակությամբ:

Ինչպէս իր բոլոր երկերի, Շանթի դեղարուեստական գործերի լեզուն էլ պարզ է եւ յստակ: Պարզ եւ վճիտ է եւ ոճը: Իր լեզուով ու ոճով, ինչպէս աչխարհազգացողությամբ եւ աչխարհահայեցքով Շանթը աւելի պատկանում է արեւելահայ դրական ընտանիքին: Լեզուի մէջ էլ նկատելի է արեւմտահայ տարերքը: Եթէ միայն լեզուական սկզբունքով առաջնորդուենք, Շանթը, անշուշտ, արեւմտահայ դրող է, բայց ըստ էութեան, աւելի լայն առումով, եւ արեւմտահայ, եւ արեւելահայ — հա՛յ դրող է: Նախատիպը այն դրողի, որ ալիսի ստեղծուի ապագային՝ հայ դրականության երկու հատուածների ձուլումով:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ՎԱՉԷ ՆԻԻՐԲԷԹԼԵԱՆ

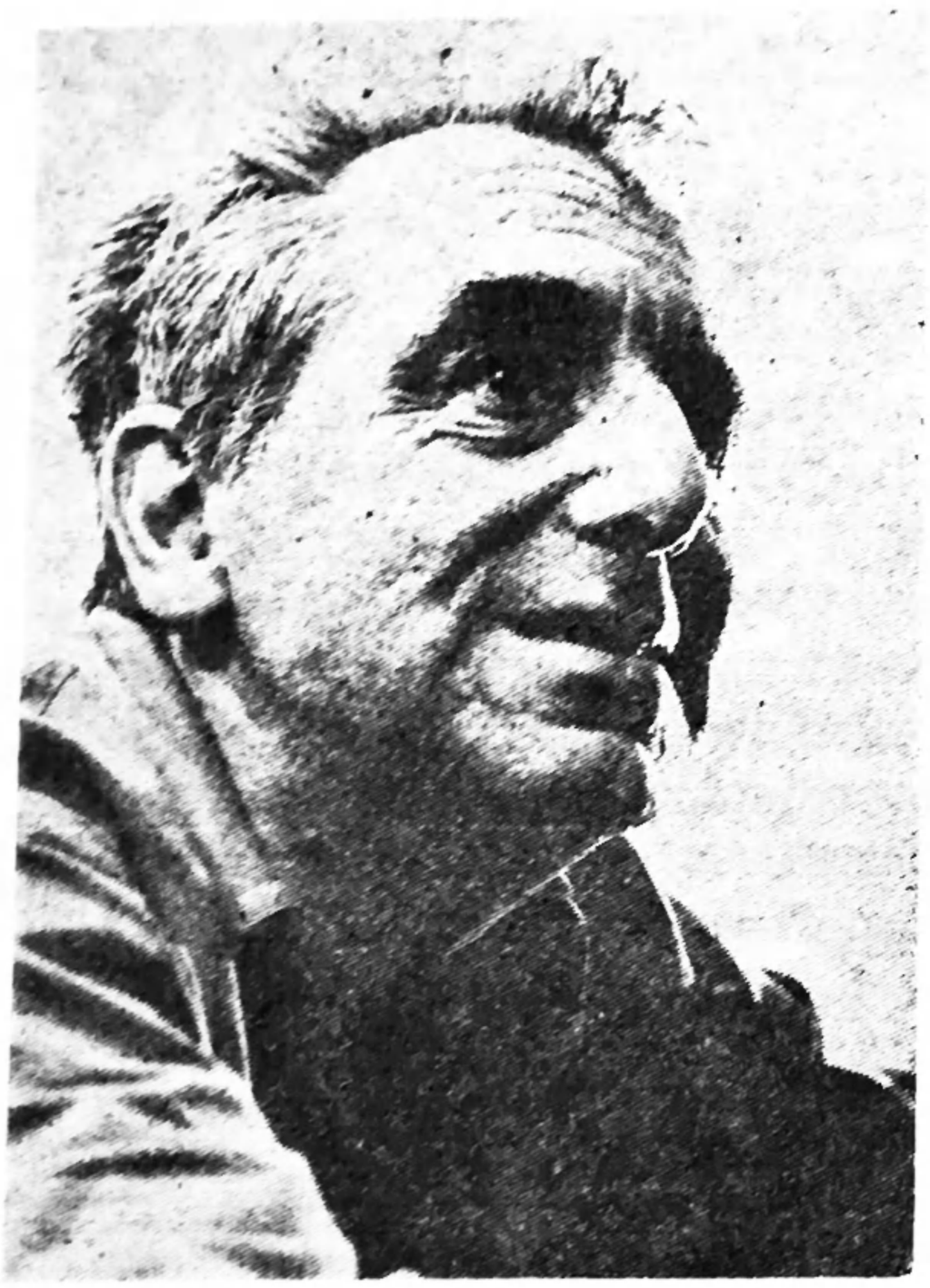

Ինծի համար էական է ստեղծել թատերական նոր ժամանակ մը, որ կարենայ ցոյց տալ մարդէ էակին անդոհալի եւ հիանալի յառաջացումը խոչընդոտանեցուն եւ խարականերուն ընդմէջէն, որոնցմէ ոմանք կապուած են իր մարդկային կացութեան, եւ միւսները՝ որոշ եւ յստակ ընկերութեան մը դրութեան: Մեծ, թեան մը դրութեան: դովրդային թատրոն մը պէտք է կարենայ ցոյց տալ իրականութեան այս կրկնակ, ծուժելի եւ անծուժելի երեսները:

ԱՐԹԻՒՐ ԱԴԱՄՈՎ

ԱԴԱՄՈՎ ԿԱՄ ԼԻՆԵԼՈՒԹԵԱՆ ՄՂՁԱՒԱՆՋԸ

Յառաջապահ թատրոնը յայտնուեցաւ Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմի վարդրպանին: Պատերազմ մը, որ մոխրի վերածեց խաբէութիւնները (mystifications), իբրեւ դաղափարախօսութիւնն ու ամրախաւարութիւնները, որոնք կը կոչուէին ժողովրդավարութիւն, ազատութիւն, աղերու եղբայրութիւն, եւայլն:

Յառաջապահ թատրոնը կը յայտնուէր իրրեւ մեծ մի թատրոն մը, բայց մի եւ նոյն ատեն կեանքի սարսափազդու եւ անհեթեթ թոկարդին մեքենականութեան մէջ բռնուած մարդու թատրոնը:

«Յառաջապահ մարդը, — կ'ըսէր Ռոնեսքօ, — ընդդիմադիր է առօրեայ կայուն կարգերուն: Ան ճնշադատն է ներկայ իրականութեան»:

Յառաջապահ թատրոնի հեղինակը կը ձգտէր ղուարթախոհութեամբ, նաստեղծութեամբ եւ քննադատութեամբ, ինչպէս նաեւ որոշ հեգնանքի մը ղրծածութեամբ տակնուվրայ ընել պատերազմէն առաջացած նոր դրայիճակը, յեղաշրջել մտայնութիւնները մշակութային յեղափոխութեամբ մը, որ նպատակ պիտի ունենար հաստատումը նոր իրականութեանց եւ նոր լեզուի մը:

*Յառաջապահ այս թատրոնը կ'արտայայտուէր թեմաներու եւ տրամաբանական թելադրութիւններու ամբողջականութեամբ մը, որ նրբերանգներու որոշ

արթնությամբ մը կը դառնուի Պեքէթի «անանձնաւորեալ» (dépersonnalisé) տիեզերքին, իրենքզքի մեքենականացած կեանքին եւ Ադամովի մղձաւանջային աշխարհին մէջ:

Անոր էական թեմաները էին մարդուն հիմնական լքուածութիւնը, գոյութենական անձկութիւնը եւ, մա՛նաւանդ, հաղորդակցութեան անկարելիութիւնը: «Մեր շուրջ կը տիրէ, — կ'ըսէր Ժան Տիւվինեօ, — խուլերու տիեզերք մը, համրերու աշխարհ մը: Մարդիկ կը խօսին: Սակայն իրենց խօսքերը բնաւ մարդոց չեն ուղղուած: Մենք չենք ըմբռներ ինչ որ մեզ կը հեռաբերէ: Մենք կը գտնուինք անծանօթի մը, որուն խորքը բնաւ չենք կրնար թափանցել»:

Թատրոնի այս անհեթեթապաշտները (absurdistes) կը զանազանուէին փիլիսոփայութեան անհեթեթապաշտներէն (Սարթր, Քամիւ, եւայլն) ա՛յն տոկոսով, որ առաջինները կ'արտայայտէին անհեթեթը անհեթեթով, անհեթեթութեամբ, մինչ փիլիսոփաները կը գործածէին յստակ ու տրամաբանական լեզու մը՝ փաստելու համար տիեզերքի անհեթեթութիւնը:

Ժամանակակից ընկերութիւնը ձաղկող եւ արմատական կերպով տիեզերքը քանդելու ձգտող յառաջապահ թատրոնը կը բաժնուի երկու գպրոցներու.

Առաջինը՝ որ «քնազանցական թատրոն»ի գպրոցն է, արտայայտութիւնն է մտահալածանքներու (obsessions) եւ անկարելի երազներու՝ աչխարհի նուաստացուցիչ անհեթեթին դիմաց:

Երկրորդը՝ «քաղաքականօրէն յանձնառու թատրոն»ի մը գպրոցն է, որ կ'արտայայտէ գաղափարաբանութիւն մը եւ ցոյց կու տայ յեղափոխական գործին անհրաժեչտութիւնը, ստեղծելու համար նոր աչխարհ մը եւ նոր իրականութիւն մը:

Այս երկու ուղղութիւնները որոչ չափով մը կը դառնուին յառաջապահ թատրոնի ներկայացուցչական դէմքերուն մօտ, ի մասնաւորի Ադամովի մօտ, որ կրցած է հաչտեցնել եւ յաճախ միաձուլել ղանոնք մէկ թատերգութեան մէջ:

Այս հանգրուանին հետաքրքրական է ակնարկ մը նետել յառաջապահ թատրոնի ռահվիրաներէն Պեքէթի եւ Իոնեսքոյի ուղղութիւններուն վրայ՝ յարաբերաբար Ադամովի աչխարհահայեցքին:

Պեքէթի թատրոնը վճռապէս կը դառնուի բնազանցական թատրոնի ծիրին մէջ, որ կը նկարագրէ մարդկային դաժան կացութիւնը եւ մարդուն աստիճանական քայքայումը, օտարացած աչխարհի մը մէջ: Ոչնչապաչտական ուղղութիւններ անուանդ կու տան յուսաբեկիչ այս տեսիլքին, որ կ'արտայայտուի ուրուականական եւ նսեմացած անճնաւորութիւններու տրարքներուն եւ արտայայտութեան մասնահատումով, անճնաւորութիւններ, որոնք կը զառանցեն ու կը ցնցուին յուսահատօրէն, բզկտուած ու կրծուած անանուն հիւանդութենէ մը, որ զանոնք կը դամէ կեանքին եւ մահուան միջեւ:

Ապրուած այս մահը, որ անդամալուծող տեսիլքն է մարդկային կացութեան, կը դառնուի նաեւ Իոնեսքոյի եւ Ադամովի անճնաւորութեանց մօտ: Սակայն այս վերջիններուն, Իոնեսքօ եւ Ադամով, քիչ անդամ կը հանդիպին յափըշտակող յուսաբեկութեան ա՛յն աստիճանին, որ կը չէզոքացնէ կեանքի ամէն բան, եւ մարդը կը վերածէ միսէ եւ ոսկորէ կազմուած խլեակի մը, որ կը գըտնըւի յաւիտենական հոդեվարքի մը մէջ: Ինչ կը վերաբերի այս անճնաւորութեանց լեզուին՝ անիկա անիմաստ, անհասկնալի եւ անթափանցելի է, ինչպէս Իոնեսքոյի եւ Ադամովի հերոսներուն լեզուն, որ տեւաբար կը կտրտուի, կ'առաջացնէ անթեթեւութիւն ու անհամար սխալ հասկացողութիւններ եւ, ի վերջոյ, կը վերածուի քառոսային հնչիւններու չարանի մը:

Ասիկա կը պատահի անոր համար, որ ժամանակակից ընկերութիւնը ինքնիրեն քարացած եւ պարպուած է իր բովանդակութենէն, ձգելով միայն քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի ուրուականային դրութիւն մը:

***

Սակայն լեզուին վայրագ ջարդը կ'արտայայտուի մասնաւորաբար իոնեսքոյի գործերուն մէջ: Մեկնելով քնազանցական թատրոնէն՝ Իոնեսքօ սաեն մը փորձեց ընկերային թատրոնը եւ ապա վերադարձաւ իր սկզբնական ուղղութեան: Յամենայնդէպս, անոր գործը կարելի է սահմանել իբրեւ լեզուի ողբերգութիւնը (Tragédie du langage): Իոնեսքօ կ'ըսէր.

«Յարմակիլ մաշած լեզուի մը վրայ, փորձել զայն ծաղրի ենթարկել, ցոյց տալու համար անոր սահմանիներն ու անբաւարարութիւնները. փորձել զայն պայթեցնել, որովհետեւ ամէն լեզու կը հինցայ, կը բարանայ, կը պարպուի. փորձել զայն վերաւորոգել, վերստեղծել, կամ պարզապէս զայն բիւրեղացընել՝ ահաւասիկ դերը իւրաքանչիւր «սարիչի» (...). վերաւորոգել լեզուն՝ կը նշանակէ վերաւորոգել աշխարհի յղացքը, տեսիլքը»:

Բնազանցապաշտ Իոնեսքոյի համար՝ պատգամ մը բերել մարդկութեան եւ փորձել փոխել պատմութեան ընթացքը դո՛րծն է մարգարէներու, բարոյախօսներու եւ յեղափոխականներու, մինչ արուեստագէտին գործը վկայութիւն մը բերել է միայն:

Հետեւաբար, Իոնեսքօ անուղղակիօրէն կը համեմատէ Պրեխթն ու Ադամովը պուլըվարի նոր տեսակի հեղինակներու հետ եւ կը ներկայացնէ զանոնք իբրեւ զոհերը ձախակողմեան նոր համակերպութեան մը, որ կը սնանի ընկերային եւ յեղափոխութեան գաղարկ կարգախօսներով:

Իոնեսքօ կը գոհանայ հաստատուած կարգերու քարացած եւ աւրուած մեքենականութիւնը քողազերծելով եւ, մասնաւորապէս, հեգնելով կրաւորական բնազդները ամրոխին, որ մեքենայականօրէն կը կրկնէ իր լսածը:

Ուստի՝ իրենց վախճանական հանգրուանին մէջ, Իոնեսքոյի անձնաւորութիւնները, ինչպէս նաեւ Պեքէթի եւ Ադամովի հերոսները կը վերածուին ճըչացող մեքենաներու, որոնք ապուշօրէն կ'արձակեն անձեւ հնչիւններ, ախմաթ ջղագարութեամբ մը:

Իոնեսքոյի թատրոնը, որ ծնունդ առած է կեանքի ջլախաներէն եւ վէրքերէն, հաղորդակցութեան անկարելիութենէն եւ մարդկային բոլոր ձեռնարկներուն ձախողութենէն, կը նոյնանայ գրեթէ Ադամովի առաջին շրջանի թատրոնին հետ, ա՛յն Ադամովի, որ սկիզբը մեծապէս կը գնահատէր «Աթոռներ»ու հեղինակը:

Սակայն Պեքէթի եւ Իոնեսքոյի բնազանցական անհեթեթապաշտութիւնը, որ մնայուն կերպով չահագործումի ենթարկած էր գոյութենական անձկութիւնը, հետագային կը դատապարտուէր Ադամովի կողմէ:

Ադամով առ այդ կ'ըսէ.

«Տիեզերական բարոյախօսութեան մը վերածելով կեանքի հանդէպ իր կեցուածքը՝ Իոնեսքօ կորսնցուցած է վաղեմի այն զուարթախոհութիւնը, որ ժամանակին իրեն կ'ապահովէր լեզուի վաւերական իմիճատպուքիւն մը, այսուհետեւ աճ կ'արտայայտէ միայն (ճո՛յնիսկ այն ատեն, երբ կը դնէ որոշ արտառոցութիւն մը իր արտայայտութիւններուն մէջ) մաշած անհատապաշտութեան կարգախօսները»:

Ադամով նոյնպէս կը դատապարտէ Պեքէթը, որ «չէ կրցած մինչեւ այսօր գտնել համոզիչ «շարունակութիւն» մը իր սեանչելի «Սպասելով Կոտոյին»: Եւ, հետեւաբար, ինքզինք կը կրկնէ միայն:

Այս քննադատութիւններուն դէմ դահեուաբար՝ Ադամով կը քննադատէ նաեւ նոյնինքն Ադամովը, հաստատելով՝

«Ինչ կը վերաբերի ինծի, կը ձշմարտեմ, որ չէի սխալած, երբ 1947ին միտքս կ'արձակէի, որ իմ երկրի «խեղկատակութիւնը» (La Parodie) միանակը կը խտացնէր ամբողջ «մարդկային կացութիւնը»· պարզապէս կը ցաւիմ, որ աւելի կանուխ չեմ հասկցած ա՛յն՝ որ թատրոնը կրնայ գրաւիլ աւելի ճուաղ ընդարձակ, բայց աւելի լուրջ հարցերով, քան «մարդկային կացութիւնը»:

*Այս քննադատութիւններով եւ ինք-

*նաքննադատութեամբ Ադամով կը խա-
րանէ յաւխեննական դասապարտումը
մարգկային կացութեան անհեթեթու-
թեան, որ ըստ իրեն վտարճ մըն է արդա-
րացնելու դիւրին հրաժարումները եւ
մինչեւ իսկ վտանութիւնը:*

«Հնարքը պարզ է եւ կարգ մը հե-
դինակներ կը շարունակեն զայն կիրար-
կել, իրենց մեծագոյն հանգստաւէտու-
թեան եւ փառքին համար. Վերունայն
եան ճամբել հակառակորդները, որոնք կը
ճակատին՝ ի յառաջագունէ պայքարը
ճգնիմ ընկատելով եւ ամէնուրեք կիրար-
կելով «ամէն ինչ պարապ» է յայտարա-
բող գոռոզ փիլիսոփայութիւնը (...):
կայր եւ յամառ մերժումը բոլոր ընտրու-
թիւններուն. բան մը, որ ժամանակին
Ռոլան Գարթ կը կոչէր ոչ-ոչապաշտու-
թիւնը (ninisme): Ո՛չ այս եւ ոչ ալ այն,
ո՛չ: Քանի որ բոլոր պարագաներուն
պիտի մեռնիմ»:

*կա՛ղճ. Ադամով կը պարսաւէ ան-
հեթեթի թեմային անարդ չահադործու-
մը, որ դիւրին պատրուակ մըն է յոգնած
եւ լուսնոտ մտաւորականներու եւ ար-
ւեստագէտներու մօտ, որոնք կ'ուզեն
պատասխանատուութենէ խոյս տալ ծու-
լութեամբ թէ ինքնաբաւութեամբ,
մէջտեղ նետելով արուեստը արուեստին
համար սնանկ կարդախօսները:*

*Ադամով հոս կը բացատրէ, թէ ին-
չու բնազանցական թատրոնէն անցաւ
«քազաքականօրէն» յանճնառու թատ-
րոն:*

«Այն իրողութիւնը, որ մարդ էակը
մահկանացու է — եւ կը սարսափի մա-
հէն եւ որ այս վախը յաճախ մտահալա-
ծանքի կ'ենթարկէ զինք, արգելք չի
հանդիսանար, որ ան ապրի այս աշխար-
հի վրայ եւ նաեւ պայքարի ատոր համար:
Միամիտ չձեւանանք: Ամէնքս ալ գի-
տենք, թէ որո՛ւ դէմ կը պայքարինք եւ
կը պայքարինք ինչո՛ւ»:

*Ծառայողական թատրոնի այս «քաղա-
քականացումը» մեծ խանդավառութեամբ
ընդունուեցաւ մտաւորական չրջանակնե-
րու կողմէ: Եւ Լիւսիէն Կոլման գրեց.*

«Ադամովի գրական մեծ արժանիքը
եղաւ թատերական տիեզերքի ան մէջ
ներմուծել այն էական կապը, որ կայ
այսօրուան ընկերութեան մօտ, ընդմէջ
տնտեսական կեանքին եւ անմարդկայ-
նացման, ուրկէ ծնունդ կ'առնէ նոյն այդ
անմարդկայնացումը»:

*Ծառայողական թատրոնի բնազան-
ցական թէ քաղաքական թեմաներու ար-
դիականութեան կողքին՝ պէտք է յիշել
նաեւ թեքնիքներու արդիականութիւնը,
որ Ադամովի մօտ կ'արտայայտուի ինք-
նատիպ եղանակով մը, — խորքին եւ ձե-
ւին, գոյնին եւ տեքորին, լեզուին եւ վի-
ճակներու միաձուլումը, որ կը սաեղծէ
հոդեկան թէ քաղաքական մզձաւանջի
աչխարհը՝ տեքորներու մթին պարզու-
թեամբ եւ անձնաւորութիւններու ջլախ-
տային գոյավիճակներով: Գալով բեմա-
կան նորարարութիւններուն՝ պէտք է յի-
չատակել Ադամովի ցուցադրութիւնները
(projections) ու խամաճիկները (guig-
nols):*

*Ցուցադրութիւնները, որոնք կը
յայտնուին «Փաղօ–Փաղի»ի մէջ, պաչ-
տօն ունին ցոյց տալ մեծ պատմութեան
յաոաչխարհացքը՝ զուգահեռարար մար-
դոց առօրեայ փոքր պատմութիւններուն:
Ինչ կը վերաբերի խամաճիկներուն, ո-
րոնք կ'երեւին «71ի գարունը» թատեր-
գութեան մէջ, պաչտօն ունին ընտելա-
ցընել հանդիսատեսները պատմութեան
աղտոտ եւ ծիծաղելի ծալքերուն հետ:
Խօսելով իր «խամաճիկներուն» մասին,
Ադամով կ'ըսէ.*

«Խամաճիկ բառով կը հասկնամ ո՛չ
թէ խամաճիկներու ցուցադրութիւն, այլ
արտառոց միջնախաղեր, որոնք պիտի
ներկայացուին ոչ–իրապաշտ ձեւով: Ին-
ծի համար՝ խամաճիկները զանազան օգ-
տակարութիւններ ունին: Նախ՝ կտրա-
տել, խոչընդոտել թատերգութիւնը՝
միաժամանակ զայն ամբողջացնելով:
Մէկ խօսքով՝ զգացնել հանդիսատեսին,
որ ինք թատերգութեան մը դիմաց կը
գտնուի: Ապա՝ պատմականօրէն լուսա-
բանել այն պարբերները, որոնք պիտի յա-
ջորդեն խամաճիկներուն, հերոսներուն
խնայելով երկար–բարակ բացատրու-
թիւնն ու հատաքոութիւնները այն դէպ-
քերուն մասին, զոր ֆրանսական յաջոր-

դական Հաւիրապետութիւնները ֆոդարկեցին եւ մեզ շատ լաւ գիտեցիք ինչու»:

ՀՈԳԵԿԱՆ ՄՂՁԱՒԱՆՋԸ

Լինելութեան մղձաւանջը, այսինքն՝ ապրելու չլսիտը Ադամովի ողբերգութեան մէջ կ'արտայայտուի իր երկու երեսներով, — հոգեկան եւ քաղաքական:

Հոգեկան մղձաւանջը կը ծնի մարդուն էական առանձնութենէն, հաղորդակցութեան անկարելիութենէն, ինչպէս նաեւ անձնաւորութեան պատակաւութիւնէն: Գոյութենական այդ չլսիտը չուտով կը վերածուի մղձաւանջի մը, ուր ահրեական է կեանքի անհեթեթութիւնը, բնազանցական հալածախտ մը, զոր չեն կրնար րուժել հոգերանական կամ վիրաբուժական հաւաստամնքները:

Արդարեւ, մարդկային առանձնութեան զգացումն է, որ ծնունդ տուած է Ադամովի առաջին թատերգութեան, այսինքն՝ «խեղկատակութիւն» դործին, որ թելադրուած է առօրեայ պարզ դէպքէ մը: Ադամով ինքը կը պարզէ այդ «դէպքը»:

«կոյր մուրացկան մը ողորմութիւն կը խնդրէր: երկու գեղացի պարմանուհիներ անցան իր մօտէն եւ անուշադրութեան հետեւանքով հրմշտկեցին զայն: Պարմանուհիները կ'երգէին: «Աչքերս գոցեցի: ամէն ինչ հիանալի էր»: Այդ վայրկեանին իսկ գաղափարը յղացայ գոյց տալ բեմին վրայ ամենայն կոշտութեամբ եւ տեսանելիօրէն մարդկային առանձնութիւնը, հաղորդակցութեան բացակայութիւնը»:

Անցորդներու տողանցք մր եւ ամբոխին մէջ տիրող առանձնութենէն Ադամով կը հասնէր մարդու լքուածութեան բնազանցական յղացքին եւ այդպէսով կը յղանար ու կ'իրագործէր իր առաջին թատերգութիւնը:

«խեղկատակութիւնը», *ինչպէս խորագիրը գոյց կու տայ, խեղկատակ մէկ կապկումն է կեանքին, մարդկային դոյութեան եւ մարդերու անկարողութեան, հաստատելու համար մարդկային վիճակներ եւ յարաբերութիւններ:*

Տաններկու յաջորդական տեսարաններու մէջէն եւ ծայրադոյն ձեւով պարզ եւ մոխրապոյն տեքորի մը մէջ՝ զանազան խլեակներ կը քաշքշեն միապաղաղ եւ տխուր պոյութիւն մը, ընկերային բազմաթիւ խառնյութիւններու մթնոլորտի մը մէջ:

Երկու անձեր իրենք զիրենք նչմարելու տան այս դորշանկար աշխարհին մէջ: Առաջինը՝ Պաչտօնեան, իր աշխուժութեամբ, երկրորդը՝ Ոը, իր կրտուրականութեամբ եւ անկամութեամբ: Երկուքն ալ սիրահարուած են նոյն պարմանուհիին, Լիլլիին, որ իր ապուշութեան չափ դեղեցիկ է եւ զոր կ'երազեն իւրացնել:

Երկու անաարրեր զոյդեր կը դիտեն անոնց երթեւեկը: Մինչ այդ, Լիլի իր ժամանակը կ'անցընէ սիրաբանելով լուսնոտ Լրադրողի մը եւ ճարպասկալած Տընօրէնին հետ: Պաչտօնեան, դործնապաշտը, իր խելադար վաղքը կը վերջացընէ բանտին մէջ, կոյր եւ նուաստացած: Ինը, կրաւորականը, կը ճգմռւի ինքնաչարժի մը տակ, ինչպէս թրջուած առնէտ մը եւ կը վերցուի աղբահաւաքներու կողմէ:

Ցամենայնդէպս, ոեւէ մէկը չ'ազատիր վերջնական գառամութենէն եւ անկումէն: Ժամանակը, աստիճանաբար, կը կրծէ եւ կը մաշեցնէ բոլոր անձնաւորութիւնները ու ամրողջ տեքորը:

«խեղկատակութիւնը» *իր տեքորին յուսահատական պարզութեամբ (առանց սլաքի պատի ժամացոյց մը, չորցած ծառ մը, դունաթափ պատառ մը եւ չեմաթիք իր անձնաւորութիւնները) գոյց կու տար դերմանական արտայայտական ոճով մր վախճաններու նոյնութիւնը եւ մարդկային բոլոր էֆոնարկնեթիւնը:*

«խեղկատակութիւնը» Ադամովի կողմէ կատարուած փորձ մրն էր՝ ապրելու ջլախտին դէմ ինքզինք պաչտպանելու եւ չէզոքացնելու, երեւակայութեան մէջ հաստատելով մարդկային յարաբերութեանց անմարդկայնութիւնը:

Նոյնպէս, այս դործին երկու տարբեր, բայց զիրար լրացնող անձնաւորութ-

թիւններէն կը ձգտէին արդարացնել Ադամովի ոչ-մասնակցութիւնը ընկերային-քաղաքական պայքարներուն: Այն վայրկեանէն սկսեալ, երբ թատերգութիւնը կը փաստէր ճակատադիրներու նոյնութիւնը, այսինքն՝ գործնապաշտութիւնն ու կրաւորականութիւնը, յանդէպ նոյն խղճալի ճախողութեան, բեմին վրայ կարելի կ'ըլլար լուծել ապրելու վտանգը:

***

Ադամովի «խեղկատակութիւնը» չափն աւելի ուրուագծային գործ էր: «Ներխուժում» (L'Invasion) թատերգութեան մէջ Ադամով ուզեց իր անձնաւորութիւններուն տալ աւելի մարդկային բովանդակութիւն մը: Այս երկրորդ թատերգութեան չրջանակը աշխարհը չէր, այլ՝ սենեակ մը: Անձնաւորութիւնները նախատիպարներ չէին, այլ՝ ապրող էակներ: Այս բոլորը արդեօք չեղան, որ քննադատները այս նոր գործին մէջ տեսնեն «խեղթերու պատմութիւն մը»:

Իրականութեան մէջ «Ներխուժումը» կը չարունակէր «խեղկատակութիւն» թատերախաղին ողբերգութիւնը, — ընկերային քաոսը, մարդ էակին էութեան թափանցելու անկարելիութիւնը, սխալոյ սնանկութիւնը եւ գրաւոր թէ բերանացի արտասանուած բոլոր պատգամներուն անհեթեթութիւնը:

«Ներխուժում»ին պատմութիւնը բրուելուած է ողբերգութեան եւ լրջութեան կիսաճանապարհին, մղձաւանջի եւ առօրեայ ապրողջն իրականութեան միջեւ: Սենեակի մը մէջ, ուր իրարու վրայ խառնուփնթոր ձեւով մը դիզուած են հազարաւոր թղթիկներ, չատ սուղ-րական թարդի կը ձեռնարկեն տարօրինակ պրոժի մը, որ կը ձգտի վերծանել մեռած պրպէտի մը մտաւորական ժառանգութիւնը: Փողոցի կոզմերէն կը լսուին քաոսային ձայներ, այնպէս՝ որ սենեակին տակնուվրայութեան կը համապատասխանէ քաղաքին մէջ տիրող խուռնութիւնը: Վերծանողներէն գլխաւորը, Փիեռ, իր հետազօտութիւններուն բնագիրքին կը վայելէ օժանդակութիւնը իրեն պաշտօնակից Թրաեէլի եւ իր կնոջ՝ Ակնէսի, որ քոյրն է մեռած դրադէսին: Ժամանակը կ'անցնի, բայց գործը կը կաղայ: «Որքան ալ աշխատիմ, — կ'ըսէ Փիեռ, — թուղթերու կոյտը չի նուազիր»: Ինչ կը վերաբերի Թրաեէլին՝ ան ինքզինք չի յոգնեցներ եւ պատգամը կը վերծանէ ըստ կամս, մինչ Ակնէս կ'ապրի բացայայտ տագնապ մը՝ այս ապերախտ եւ սեւ աշխատանքին հետեւանքով: Անվերծանելի պատգամի մը այս յուսահատական փնտռտուքին կը հետեւի Փիեռի հրէշակերպ մայրը, որ բազմած է թաւչեայ թիկնաթոռի մը մէջ եւ կը ձեւացնէ թերթ կարդալ, ուր կը խօսուի դազթականներու, անգործութեան, գործադուլի եւ անհամար խռովութիւններու մասին:

Յուսահատած՝ Փիեռ կ'որոշէ ամանձնանալ մթին խուց մը, անթափանցելիին թափանցելու վերջին փորձի մը ի խնդիր: Անոր բացակայութեան, օտարական մը, որ կը կոչուի Առաջին Եկուզը, կը մտնէ սենեակ, կը հմայէ Ակնէսը եւ էլեկտրական յանկարծակի ընդհատում մը օգտագործելով՝ կը փախչի անոր հետ: Երբ անց, Փիեռ կը վերադառնայ թղթիկներու սենեակը: Ան «բուժած» կը յայտարարէ ինքզինք եւ կ'որոշէ հրաժարիլ այս աշխատանքէն եւ վարել հասարակ կեանք մը: Կեանքին եւ բառերուն իմաստ մը տալու մարդկային բոլոր ջանքերուն ունայնութիւնը ցոյց տալու համար՝ ան բզիկ-բզիկ կ'ընէ թուղթերը, սակայն Ակնէսի դաւաճանութիւնը կը հիասթափեցնէ զինք: «Ան շատ ուշ կամ շատ կանուխ մեկնեցաւ, — կ'ըսէ Փիեռ, — եթէ ինչ մը համբերութիւն ունեցար՝ կրնայիր ամէն ինչ վերսկսիլ», եւ անձնասպան կ'ըլլայ:

«Ներխուժում» նրբերանգներու որոշ տարբերութեամբ մը կը չարունակէր «խեղկատակութիւն» թատերգութեան պատգամը, այսինքն՝ որ մարդը մարդուն անհաղորդ կը մնայ եւ հաղորդակցութեան որեւէ փորձ խուլերու խօսակցութեան կը վերածուի: Այսպէս, այն գոյթակղութիւնը, որուն հետեւան-

քով պիտի մեռնէր փիեռ, նոյնինքն իրականութեան անթափանցելիութիւնն է, ա՛յն ընդդիմութիւնը, որ կը ցուցարերեն քէ՛ առարկաները եւ քէ ապրող էակները:

«Ներխուժումը», վերջապէս, մղձաւանջային պատկերացումն է կեղծ հաղորդակցութեան, կեղծ սիրոյ, կեղծ եղբայրութեան՝ հրէշակերպ ու եսակեդրոն մօր եւ իր որդւոյն միջեւ, մարդուն եւ կնոջ, անհատին եւ հասարակութեան միջեւ, բան մը, որ կը դառապարտէ իւրաքանչիւր էակ մինակը խաղալ կեանքի ճղճիմ ողբերգա-կատակերգութիւնը:

***

«Մեծ եւ պզտիկ ռազմախորձը», որ երրորդ քառերգութիւնն է Ադամովի, պատուղն է իրապէս ապրուած մղձաւանջի մը: Անոր հեղինակը, նոյնինքն Ադամով, երազին մէջ կը տեսնէ, որ նստած է ծովափը՝ քրոջ մը հետ (en compagnie d'une sœur): Սակայն Ադամով կը լքէ զայն, հնազանդելով աներեւոյթ, այլ տեւաբար ներկայ մարդիչներու հրահանգին, դիտնալով հանդերձ, որ անոնք բզիկ-բզիկ ընելէ ետք, պիտի սպաննէին զինք:

Այս երազը ահաբեկեց Ադամովը եւ այդ իսկ պատճառով՝ ան անհրաժեշտ եւ օգտակար նկատեց զայն դրսեւորել բեմի վրայ՝ աւելի ազդու կերպով յաղթահարելու եւ չեզոքացնելու համար անոր վարակիչ սարսափը:

Այսպէս, ինը յաջորդական տարիներու եւ մղձաւանջային աեքորի մը մէջնորտին մէջ՝ մենք ներկայ կ'ըլլանք այս ջլախտային երազին ցուցադրութեան, որ չուտով կը վերածուի սրտաճմլիկ պատմութեան մը, պատմութեան մը, որ կ'ընթանայ անդամահատումներու եւ դաւաճանուած յեղափոխութիւններու ախուր չարքով մը:

Ամենամօտ րոնատիրութեան են-թակայ երկրի մը մէջ, երկու անձնաւորութիւններ, Մարտականը եւ Անդամահատուածը եւ կը հետապնդեն երկու ուրուական եւ պատրանքի նպատակներ: Առաջինը, կ'երազէ յեղափոխել ընկերային եւ քաղաքական քարացած կարգերն ու կառոյցները, վերջ դնելու համար մարդուն կողմէ մարդուն շահագործումին եւ հասատատելու աղատութեան եւ հաւասարութեան վրայ հիմնուած նոր հասարակակարգ մը· երկրորդը, Անդամահատուածը, կը հետապնդէ շատ աւելի համեստ նպատակ մը, մշակել «իրային յարաբերութիւններ կնոջ մը հետ, որպէսզի կարենայ ազատուիլ իր ջլախանձութենէն եւ մտնատուածութիւններէն:

Այս երկու անձնաւորութիւնները կը մարմնաւորեն, ինչպէս միշտ, մարդկային երկու հիմնական ձգտումները, — գործնապաշտութիւնն ու կրաւորականութիւնը, սահիզմը եւ մասոխիզմը...

Մարտականը, այսինքն՝ գործնականը, լաւատես է: «Աշխարհը պիտի փրկուի», — կ'ըսէ ան, երկնցած անկոզինի մը մէջ, պեսական սպասարկութեան կողմէ ահռելի չարչարանքներու ենթակըլլալէ ետք: Ան միամտօրէն կ'աւետա «վաղորդայնները, որ պիտի երգեն» պատգամները: Ու կ'ըսէ.— «Յաղթանակը կը կը մօտենայ· արեւը պիտի յաղթէ խաւարը (...) Արդէն մեծ եզբ ծոր տերերը»: Մինչ այդ, Անդամահատուածը, կրաւորականը կ'ենթարկուի չարունական անդամահատումներու եւ այնպէս արաբողութիւններու ընթացքին, որոնք կը դանուին կիսաճանապարհին վրայ, զինուորական մարզանքներու եւ սիրոի խաղերու միջեւ: Այսպէսով, ան յաջորդաբար պիտի կորսնցնէ ձեռքերը եւ ոտքերը:

Անդամահատուածը ձախողած է իր րոյ իր փնտռտուքին մէջ: Էրնա, մաքրամաքուր ու բոսորահեր գեղուհին, որ կը ձեւացնէր զայն սիրել, կը յայտնուի իբրեւ սատիկ պոռնիկ մը, որ կ'աչխատի գաղտնի ոստիկանութեան համար, իբրեւ մատնիչ, եւ կը պատկի երկրի գաղտնի սպասարկութիւններուն մօտ դահիճի պաշտօն կատարող նեֆէր կոչուած անանձնաբարոյ մարդու մը հետ:

Ինչ կը վերաբերի Մարտականին, կարծես ան ամէն բանի մէջ կը յաջողի: Ընկերային կարգերը տակնուվրայ կ'ըլլան, յեղափոխութիւնը յաղթանակած

է. ան ալժմ զարձած է զեկավար, կու տայ հրահանգներ, ունի բազմաթիւ թիկնապահներ եւ նոյնիսկ ճառեր կ'արտասանէ: Սակայն այս դիրքին հասած է ի վնաս բազմաթիւ զոհողութիւններու: Ճնշին բազմաթիւ զոհեր եւ պատճառ զարձած անմարդկային յարաբերութեան ձախողութեան եւ յեղափոխութեան ձախողութեան: Սարսափելի եւ գաւկին կեանքը: Ամէն, զարհուրելի, սակայն չատ ուշ, ան կը գիտնայ, որ իր բոլոր ջանքերը ապարդիւն զարձած են: Ճեղափոխութիւնը զաւաճանած է իր սկզբունքներուն: Ամենիկա, յեղափոխութիւնը, խլած է բազմաթիւ զոհեր եւ պատճառ զարձած անհամար չարիքերու: Ճեղափոխութիւնը չէ յարգած իր խոստումները՝ անո՛ր համար, որ իշխանութեան դլուխ եկած յեղափոխականները, իրենց կարգին, զարձած էն բռնակալները: «Մենք տապալեցինք մեզ ճնշողները», — կ'ըսէ զեկավար զարձած Մարտականը՝ յուսաբեկ պայծառատեսութեամբ մը, — ան ալ ինկաւ, բայց իյնալով՝ մեր վրայ ձեռեցին իրենց շուքերը», այսինքն՝ նորերուն փոխանակ իրենց մոլութիւնները ու հիւանդութիւնները:

«Մեծ ռազմափորձը», *որ զոյութեան ռազմափորձն է, եւ «Պզտիկ ռազմափորձը», որ ընկերային–քաղաքական կեանքի ռազմափորձն է, կը հասնին Ջլախտային նոյն ձախողութեան, սիրոյ եւ մարդկային յարաբերութեան ձախողութեան եւ յեղափոխութեան ձախողութեան: Սարթը կ'ըսէ.* «Ժողովուրդներ ղեկավարելը եւ առաձնութեան մէջ գինովնալը ձոյն արդիւնքին կը յանգին»: *Այսպէսով է, որ նոյն դառն եզրակացութեան կը յանգին Մարտականին դործնապաշտութիւնը եւ Անդամահատուածին կըրաւորականութիւնը:*

Իրականութեան մէջ այս թատերդութիւնը ինքնարդարացման փորձ մըն է Ադամովի կողմէ, որ այդ չրջանին կը մերժէր մասնակցիլ ընկերային–քաղաքական պայքարներուն:

Ան կ'ըսէր.

«Ես, ինչպէս նաեւ Անդամահատուածը, փնացած ենք, ապայն ա՛ն՝ որ չի լսեր մարգիչներուն ձայնը, ա՛ն՝ որ փոխանակ ինքզինք լմելու վերին իշխանութեան կամայականութեան, կը պայքարի վարի իշխանութեան դէմ (Մարտականը), ճոյնպէս կը փնացնայ: Արդարացումի հոլովոյթը յստակօրէն տեսանելի է· ես իրաւունք ունիմ յեղափոխութիւն չընելու, որովհետեւ ամէն բան զիս կը մղէ հաւատալու, որ անիկա պիտի ձախողի: Անդամահատուածը, որ ես եմ, շնորհիւ իշխանութիւններուն հետ ունեցած յարաբերութիւններուն՝ շատ լաւ գիտէ, որ ամէն արարքի ձախողութիւնը արձանագրուած է «տեղ մը»:

Ադամով, հետապային, ձաղկեց իր այս ճակատադրապաշտութիւնը, անհեթեթապաշտութիւնը եւ, մա՛նաւանդ, տիեղերական խորհրդապաշտութիւնը, որ կը կաչկանդէր զինք այդ չրջանին: «Փոխանակ ցոյց տալու յեղափոխութեան մը ձախողութիւնը, ես կրնայի ցոյց տալ Յեղափոխութեան ձախողութիւնը»: *Արդարեւ, ան դեռ պիտի գրէր քանի մը թատերգութիւններ, հասնելէ առաջ այն եզրակացութեան, որ պէտք էը յաղթահարել միապաղաղ այն փաստարկութիւնը, թէ* «Ի՛նչ ալ ընեսի՝ անօգուտ է, պիտի ճզմուիմ»:

***

«Ամէնքը ամէնքին դէմ» (Tous contre tous) *գործով Ադամով ինկաւ նոյն այն սխալին մէջ, զոր դործած էր «Ռազմափորձ»ին մէջ: Պատկերացնել ընդհանուր հալածանքը, փոխանակ պատկերացընելու հալածանք մը:*

Զգտելով ցոյց տալ ինքնախարէութիւնը ամէն հալածանքի, հեղինակը ենթակայեց, որ այս պարագային հալածանքը պատրուակ պիտի ծառայեցնէր հալածեալներու անկարողութիւնը (անոնք կը կաղան), մինչ անկարներ կը դտնուին նաեւ հալածողներու խմբակին մէջ:

Այս թատերդութեամբ Ադամով կ'ուզէը դիմակազերծել ծածուկ եւ յիմար պատճառաբանութիւնները ամէն հալածանքի, որ կ'արտայայտուի մարդկային բնածին սատիմով, վայրագութեամբ, չահադործելու բնազդներով:

«Ամէնքը ամէնքի դէմ» *թատերախա-*

պին պատմուքիւնը կը ներկայանայ հետեւեալ ձեւով։ — Երկրի մը մէջ, որ ենթակայ է բազմահազար դաղթականներու ներխուժումի մը, գործադրկութեան եւ գործադուլներու, յանկարծ դաղթականներուն հանդէպ քնիկներուն մօտ կը յայտնուի տարօրինակ այլամերժութիւն մը, ամբաստանելով զանոնք երկրին պատահած իրական թէ երեւակայական բոլոր չարիքներուն համար, իբրեւ այդ չարիքներուն աղբիւրը։

Թատերգութեան գլխաւոր հերոսը, Ժան, ճայնասփիւռի գործիքներու նախկին ցրուիչ մը, խաղաղ եւ պատուաւոր քաղաքացի մը, յանկարծ կը վերածուի վայրագ եւ արիւնարբու դազանի մը, երբ Զեննօ անունով հարուստ դաղթական մը գլխէ կը հանէ իր նշանածը, Մարին, որ երկրին սահմանադրութիւնը վրայ կը սպաննուի նոյնինքն Զեննոյի վաճառքեան հետեւանքով։ Դաղթականներու չարդին ատեն, Ժան, որ դարճած է դատախաղ, չարգել կու տայ կարելի եղածին չափ մեծ թիւով դաղթականներ, որոնք կը քաւեն իրենց աղդակից Զեննոյին մեղքը։

Օր մը, սակայն, ընկերային կեանքի անիւը կը դառնայ եւ հալածեալ դաղթականները, իշխանութեան տիրանալով՝ կը սկսին հալածել նախկին դատախազները ու չարդերու պատասխանատուները՝ իրրեւ պատերազմական ոճրադործներ։ Սակայն նախատեսուած այս նոր Նիւրենպերկին դատավարութիւնը տեղի չ'ունենար եւ ասիկա անո՛ր համար, որ Ժան, ինչպէս միւս բոլոր ոճրադործները, ըմբռնելով իրականութիւնը՝ դարձած են պատեհապաշաններ եւ փոխած են իրենց դիրքերը։ Ուստի՝ Ժան կը սկսի պատեհապաշտօրէն կաղալ եւ, քիչ մը նմանակէն, կը դառնայ դաղթականներուն ղեկավար դէմքերէն մէկը։ Աւելի՛ն. ան կը սիրահարուի դաղթականներէն զեղանի աղջկայ մը, Նոյեմիին, որ չի կաղար...

Ընկերային կեանքի անիւը դարձեալ կը դառնայ եւ բնիկները դարձեալ կը սկսին չարդը։ Ժան, հակառակ անոր, որ կեղծ դաղթական մըն է, յամառօրէն կը փաստաքի ձերբակալուիլ, Նոյեմիին պէս, բայց նաեւ անհեթեթ եւ աբսուրդ իրականութեան հանդէպ զգացած զզուանքէն։

«Ամէնքը ամէնքի դէմ» անուն թատերգութեամբ, Աղամով, առաջին անգամ ըլլալով՝ կու տար հոգեբանական որոշ խտութիւն մը եւ մէկ անճնաւորութեան մէջ կը միացնէր դահիճին եւ զոհին, սատիկին եւ մասուչիստին, գործնապաշտին եւ կրաւորականին յաջորդական վիճակները։

Միւս կողմէ՝ ընկերային խաղին անմարդկայնութիւնը կը բացայայտուի այն իրողութեամբ, որ ընկերային նոյն այդ կեանքը հիմնուած է ոճիրին, կեղծիքին եւ վատութեան վրայ։ Այսպէս է, որ միւս դատախազը, Տարպոն, կը վերածուի դատաւորի եւ կը հետապնդէ նոյնինքն պատերազմական ոճրադործները։ Պատեհապաշտութիւնը եւ [illegible]մէն գնով դիրք մը գրաւելու կիրքը նուազագոյն մեղքերն են այս հերոսներուն, որոնց մէջ քնացած անասունը գործի անցնելու համար՝ կը սպասէ պատեհ առիթին։

«Բոլորն ալ նոյնանման են». Ժանի այս խօսքերը կ'արտայայտեն ու կը խտացնեն այս թատերգութեան մութ եւ կծու բարոյականը։ Բոլորն ալ նոյնանման վատասերածներ են, ամէնէն առաջ ի՛նքը՝ Ժանը, այդ ձախողած մաքրամաքուրը, որ կը [illegible]րդէ դաղթականները անճնական վրէժի մը ի յադուրդ։ Գալով Մարիին, ան դաւաճանած է Ժանին՝ դրամի սիրոյն։ Հետեւաբար, եթէ բոլոր այր մարդիկը նոյնանման են, նոյնանման են եւ բոլոր կիները, որոնց աչքին կը բաւէ չողացնել դրամի, պերճանքի եւ հանդստաւէտութեան հեռանկարները, որպէսզի իրենք զիրենք ամբողջովին յանձնեն պատեհապաշտ ուրիչի մը։ Ճամենայնդէպս, Զեննո, քաղքենի դաղթականը, շատ լաւ ըմբռնած է այս իրականութիւնը։ Ահա թէ ինչու ան կը վատահի դրամի ուժին՝ դնելու համար գեղեցկութիւնը, սէրը, պատիւը եւ ապահովութիւնը։ Վերջապէս, Տարպոն, գեղանուէնը, մարդը, որ կը վերապրի բոլոր վարչակարդերուն տակ, ամբոխա-

վարը, որ ծլծաղնիւկ հոծատրականու-
թեամբ կը մայէ զանգուածները եւ կը
հասնի փառքի զագաթնակէտին...

«Ամէնէն ամէնիին դէմ» թատերգու-
թիւնը, որ կը ներկայացնէ հոգեբանա-
կան թէ ընկերային յարաբերութեանց
մղձաւանջը, կը շարունակէր նոյն ճա-
խողութեան մատահալածանքը, ջլախտը,
բայց ինչպէս նախկին թատերգութիւն-
ները, անիկա եւս հեղինակին կողմէ կա-
տարուած փորձ մըն էր յաղթահարելու
նոյն այդ ջլախտը՝ անցնելով քաղաքա-
կան յանճնառութեան:

(Շար. 2)

Սակայն, Ադամով կ'ըսէր.

«Այդ շրջանին տակաւին ուժը չէի զգար յանձն առնել ընկերային պայքար մը, դիտել զայն ինչպէս որ է՝ ազատագրուած նախատիպարներու աշխարհէն»:

Արդարեւ, պէտք էր սպասել քանի մը զործերու եւս, որպէսզի վերջնականապէս իրազործուէր անցքը, որ տիեզերքի ջլախտային եւ կրաւորական ենթակայացումը պիտի առաջնորդէր զործնական քաղաքականացման:

ՎԱՉԷ ՆԻԻՐԲԷԹԼԵԱՆ

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ԲԱՐՈՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՇԵՇՏԸ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ջ.

Մարկուս Աւրելիուս Անտոնինուսը ծնուել է 121 թ. Ապրիլի 26ին, Հռոմում: Հօր՝ Աննիուս Վերուսի վաղաժամ մահուան հետեւանքով ապրել ու դաստիարակուել է պապի մօտ: Վաղ տարիքից նա ցուցաբերեց ճշմարտութեան ա-նուր սէր եւ խորհրդածելու հակում: Ապուպապի ուրոշումով հանրային դպրոց չյաճախեց, այլ ստացաւ անձին դաստիարակութիւն: Ուսման սէրը խրախուսեց մօր կողմից եւ բազմաթիւ առաջնակարգ ուսուցիչների միջոցով: Ծանօթացաւ յոյն փիլիսոփայութեամբ, որը միշտ էլ ճշմարիտ առաքինութեան խնամածու է համարուել: Եւ հազիւ 12 տարեկան էր, երբ հագաւ սաստիկեան հանդերձ՝ հետեւելով այդ ուսմունքի խստակրօն կանոններին: Քնում էր չոր գետնի վրայ եւ միայն մօր թախանձանքները կարողացան մեղմացնել տալ այդ ապրելաձեւը:

Հոգեւոր պարզացման հետ միասին՝ պատանին ի սրտէ սիրում էր եւ մարմնամարզութիւնը, զբաղում մի չարք մարզահանդիսներով: Կարեւորութիւն էր տալիս նաեւ քաղաքական բարիքներին եւ, ի պէտ, իրեն հասանող ամբողջ ժառանգութիւնը վճռանց միակ տրոջը: 145 թուին պահակից դարձաւ Անտոնինուս Պիուսին եւ միաժամանակ ամուսնացաւ նրա դստեր՝ Ֆաուստինայի հետ: Ունեցաւ մէկ դուստր եւ երեք մանչ, որոնցից աւագն ու կրտսերը վաղաժամ մեռան, իսկ միջնեկը ի վերջոյ գահակալ դարձաւ: Անտոնինուս Պիուսի հետ գահակցութիւնը չատ ներդաշնակ ու բարեյաջող անցաւ: Երիտասարդ գահակիցը միաժամանակ կարող էր զբաղուել թէ՛ պետական գործերով եւ թէ իր սիրած փիլիսոփայութեամբ:

Բայց երբ նա Անտոնինուս Պիուսի մեռնելուց յետոյ՝ 161 թուականին գահ բարձրացաւ, գահակից ունենալով բնաւորութեամբ իրեն բոլորովին չնմանուող Լուկիուս Վերուսին, յուզումնալից ժամանակներ սկսուեցին թէ՛ պետութեան եւ թէ կայսեր համար, — պատերազմներ, հեղձումներ, թանկութիւն, երկրաշարժ, հրդեհներ, վարակիչ հիւանդութիւններ, որոնք եւ ցնցեցին կայսրութիւնը: Բախտմներ եղան պարթեւների հետ (Հայաստանում), կաթերի եւ ապա գերմանների, մարկոմաննների ու կուադերի հետ: Երկու գահակիցները անցան Ալպերը եւ հետապնդեցին հիւսիսից յարձակողներին: Այդ ժամանակ էլ պատանուց Լուկիուս Վերուսը եւ Մարկուս Աւրելիուսը մնաց մենակ: Հոսմի դէմ եղան եւ այլ ժողովուրդներ: Այդ ժամանակ էր, որ Միրայի կատարողին՝ զօրապետ Աւիդիուս Կասիուսը ըմբոստացաւ եւ թագաւորն անձամբ առաջնորդեց եւ կարգադրեց

նպատակով Մարկուս Աւրելիուսը հեռացրած էր ռազմաճակատից մի ուղեւորութեան համար դէպի Ասիա։ Հարաւային կապադովկիայում՝ Տաւրոսի սարտուսմ գտնուող մի ղեկղումմ մեռաւ կայսեր կինը։ Վերադարձին՝ կանգ առաւ Զմիւռնիայում եւ մանաւանդ Աթէնքում։ Ընդհանուր առմամբ, մեծ մասամբ օտար երկրներում պատերազմի մէջ ութ տարի անցկացնելուց յետոյ՝ կայսրը 176 թ. նոյեմբերին յաղթականօրէն վերադարձաւ Հռոմ։ Հաղիւ երկու տարուայ խաղաղութիւնից յետոյ, նա ստիպուած եղաւ նորից՝ երրորդ անգամ կռուի դուրս գալ հիւսիսում, Դանուբի մօտ։ Զօրքը յաղթել էր, բայց կայսրը ճանապարհին յանկարծ հիւանդացաւ եւ րեւի ժանտախտով եւ, մէկ շաբաթ անց՝ մեռաւ, 180 թ. Մարտի 17ին, այժմեան Վիեննայի մօտակայքում, մահից առաջ աւագանու ներկայութեամբ դահը փոխանցելով որդուն եւ իր վերջին պատգամները տալով։

Երկար ժամանակ ենթադրւում էր, թէ Մարկուս Աւրելիուսը գրել է իր «կեանքի պատմութիւնը»՝ իր փորձը որդուն հաղորդելու նպատակով։ Այժմ աստիճանաբար այն համոզումն է գոյանում, որ այդպիսի երկ չի գրուել, որ կայսեր գրած մխակ երկը նշանաւոր «խորհրդածութիւններ»ն են, որի սկզբում հեղինակը բաւական բան է պատմում եւ իր կեանքի արտաքին տուեալների մասին։

Մարկուս Աւրելիուսի «խորհրդածութիւնները»ը գրուել են յունարէն, լինչ որ վկայում է ժամանակի հռոմէական բարձր խաւի մէջ եւս այդ լեզուի վայելած վարկի մասին։ Այդ գրական յուշարձանը այժմ կարող է տեղաւորուել մօտ 200 ապագիր էջերում եւ բաղկացած է 12 «գրքից»։ Առաջին եւ երկրորդ գրքերի վերջում նշուած է, թէ որտեղ են գրուել՝ պատերազմական զօրակայանում, ժամանակաւոր դադարի ընթացքում։

Մարկուս Աւրելիուսը փիլիսոփայութեամբ զբաղուել է իր ամբողջ գիտակցական կեանքում, բայց «խորհրդածութիւններ»ը գրել է կեանքի վերջին տարիներին։ Դրանք մանրում գրոյցներ են «ինքն իր հետ», գրուած ազատ ոճով, առանց յստակ ծրագրի, թէեւ երբեմն կարելի է նկատել, որ որոշ հարցեր հեղինակի մտքով պրպտելու են որոշակի յաջորդականութեամբ։ Երկը խոտորնակ հոլովոյթ ունի, որի մէջ հեղինակը գրեթէ միշտ մտքերն ու տպաւորութիւնները։ Այնտեղ յաճախում է այն բարի հարցերի մասին, որոնք կարող են անցնել մարդու մտքով՝ անկախ անձից ու չբաղադրուող մինչեւ աւելորդ ու աստուածութիւն, մինչեւ օգտակարութիւն հանդերձ։

Եթէ մէկնումէկը կամենայ հետեւել Մարկուս Աւրելիուսի փիլիսոփայական մտածողութիւնը ամբողջութեամբ եւ բոլոր բաղկացուցիչ տարրերի եւ կամեցայ պարզել, թէ որ նկատելը նոր չափով են զբաղեցրել փիլիսոփային եւ ինչպէս է ընթացել նրա զաղափարների զարգացումը, — նա պէտք է հատուածներն նոր վերադասաւորում կատարի եւ մէկ աշխատութիւնից տասնեակ նոր աշխատութիւններ կազմի, ըստ բնագաւառի եւ նիւթերի։ Այսպիսով, հարկաւոր է նախապէս հաշուի առնել, որ «խորհրդածութիւններ»ը ամբողջական աշխատութիւն չէ որեւէ նիւթի վերաբերեալ, այլ զանազան մտածումների ու առիթների հաւաքածու։ Եւ արդէն այլ կերպ անկարելի կը լինէր, քանզի հեղինակը իր սակաւաթիւ ազատ ժամերից է խլել՝ սրան խօսքը գրով արտայայտելու եւ հոգեպէս թեթեւանալու համար։

«Խորհրդածութիւններ»ի սկզբում հեղինակը յաջորդաբար, սեղմ ու դիպուկ բնութագրումներով, ներկայացնում է այն մարդկանց, որոնք մօտիկ առընչութիւն ունեն իր հետ՝ ընտանիքի անդամներին, ուսուցիչներին եւ դործակիցներին։ Նշում է, թէ ով ինչով էր արժէքաւոր եւ ումից ինչը լինչ է լսել ու սորվել։ Սիրելիների հանդէպ բարեացակամ եւ երախտադիտական զգացումը արտայայտւում է ամէնուրեք, անսպառ յորդութեամբ։

Մանաւանդ հետաքրքրական են ու-

ուցիչներին վերաբերող հատուածները: Նրանցից Ռուսախլուսն, օրինակ, սովորեցրել է, որ մինչ այդ է աշխատանք թարմուր բնաւորութիւնը կրթելու եւ բարելաւելու վրայ, պէտք է խոյս տալ իմաստակների կեղծ ճանապարհից, ոչ մի դատարկ աեսութիւն չձեւակերպել, ծափեր խլելու սիրոյն ճառեր չարաստանել, եւայլն: Մի այլ աեղ ասւում է·

«Փրոնտոնի միջոցով ես սովորեցի, որ նախանձի, խարդաւանանքի եւ խտանակչութեան արուեստի կամայական իշխանութեամբ են միաւորուած եւ որ֊ֆա՛ն ինչ մարդասիրութիւն են կրում իրենց սրտերում նրանք, ում որ մենք պատրիկներ ենք կոչում»:

Երկրորդ դրքում արդէն հեղինակը փիլիսոփայական բարձրադոյն նիւթերին է դիմում: Օրինակ՝

«Ամէն ինչ լի է աստուածային նախախնամութեան հետքերով: Պատահական դէպքերը եւս անբնական չեն, այլ կախուած են նախախնամութիւնից ելած պատճառների ազդեցութիւնից ու շղթայաւորումից: Ամէն ինչ բխում է նախախնամութիւնից: Նրանով կապւում են նրան թէ՛ անհրաժեշտութիւնը եւ թէ այն, ինչ որ օգտակար է աշխարհի ամբողջութեան ներդաշնակութեան համար, որի մի մասնիկն ես դու»(բ. 3):

Տիեզերական հարցերի հետ միաժամանակ՝ փիլիսոփային զբաղեցնում է ապրող մարդու հոգին եւ նա ասում է·

«Դեռ երբեք ոչ ոք չի եղել դժբախտ նրա համար, որ չի մտահոգուել ուրիշի հոգում պատահածով: Բայց նրանք, ովքեր ուշադրութեամբ չեն հետեւել իրենց սեփական հոգու շարժումներին, անհրաժեշտաբար դժբախտութեան են մատնւում»(բ. 8):

Սեփական հոգուդ զբաղուելու կապակցութեամբ, մի այլ աեղ ասւում է·

«Առանձնութիւն է փնտուում գիւղում, ծովափին, լեռնէրում, եւ դու իմ֊ֆրդ էլ սովորութիւն ունես դրան խիստ կարօտել: Բայց դա սոսկ անգիտութիւն եւ յուլութիւն է, քանի որ դու ազատ ես ուզած ժամին ինքդ քո մէջ առանձնանալ: Մարդու համար չկայ աւելի անդորմուկ ու անդորր ապաստան, քան իր սեփական հոգին, առաւել եւս երբ նա իր մէջ այնպիսի յատկութիւններ ունի, որոնց խորհրդածութեամբ անմիջապէս կատարեալ խաղաղութիւն է վայելում, եւ այդ խաղաղութիւնը ըստ իս այլ բան չէ, քան բարի խիղճը: Այսպիսի խաղաղ կանգառներ յաճախ ունեցիր եւ թարմացրու ինքդ քեզ: Եւ այն ժամանակ կարող ես ներկայանալ, որպէս բաւական կը լինես քո հոգին զուարթացնելու եւ ի վիճակի դարձնելու, որ նորոգուածութեամբ կրես այն աշխարհը, ուր վերադառնում ես» (Դ. 3):

Փիլիսոփային չաս է զբաղեցրել ամէն ինչի անցողիկութեան իրողութիւնը եւ նա իր երկում յաճախ է անդրադառնում այդ նիւթին: Ահա մի օրինակ.

«Մի ժամանակ գործածական խօսքերը այժմ անհասկնալի արտայայտութիւններ են: Այդպէս են եւ մի ժամանակ բարձր գնահատուած մարդկանց՝ Կամիլլուսի, Կեսոնի, Վոլեսուսի, Լեռնարուսի անունները, եւ կարճ ժամանակում նոյն բանն է պատահելու նաեւ Սկիպիոնի ու Կատոնի, ապա Օգոստոսի ու յետոյ էլ Հադրիանուսի եւ Անտոնինուսի հետ: Ամէն ինչ անցնում է եւ շուտով հեքիաթ կը դառնայ ու արագօրէն լրիւ մոռացութեան կը մատնուի: Եւ սա վերաբերում է նրանց, որոնք մի ժամանակ այնքան հրաշալիօրէն փայլել են: Իսկ մնացեալները, որոնք հազիւ են հոգու շնչառութիւն ունեցել, «չհացել են աշխոյժ, ո՛չ լսուած, ոչ էլ տեսնուած» Բայց ինչի՞ նման կը լինէր թէկուզ եւ յաւերժական փառքը: Կատարեալ ոչնչութիւն: Ուրեմն, ի՞նչն է այն, որին մենք պէտք է մեր ամբողջ հոգսը ուղղենք: Միայն մէկ բան· արդարամտութիւն, հանրօգուտ գործ, մշտական ճշմարտութիւն խօսքի մէջ եւ նկարագիր: Այն ամէնը, ինչ որ մեզ հանդիպում է, ընդունենք իբրեւ անհրաժեշտութիւն, ծանօթ բան, որը նոյն ակունքն ու ծագումն ունի, ինչ որ մենք»(Դ. 33):

«Միշտ ընթացիր ամենակարճ ճանապարհով, — *ասում է փիլիսոփան*, —

ամենայնի ժամանակի ասելոցն ի, այլեւս՝ բոլոր խօսքին ու գործին մէջ առանց դադարելու հետեւիլ ու մի մասնաւոր բնաւորութեան հաստատուիլ, ամէն տեսակ փոփոխականութենէ ու տատանումէ ազատ»(Գ. 51):

Հարկաւ... քեան չեմ կարող ի բնաւորութեանէ բաժանել։ Այո՛

«Ոմանք, երբ մէկ ուրիշի պիտէ ծառայեն են ցոյց տալու, անմիջապէս պատրաստուած են նրան հոգին ներկայացնել: Ուրիշներին էլ, բէեւ պրոն չեն պատրաստուած, միւս ոգու բանն են մրաւում ուրիշի հանդէպ՝ իրրեւ. իրենց պարտապանի, եւ այսօ ծառայութիւնը միւս մարդի մէջ են պահում: Իսկ մէկ ուրիշը, պրոն հակառակ, ոչ մի ամզամ չի մտաբերում, թէ ինչ է պիտ՝ խաղողի պրի նման, որ խաղող է հասցնում եւ. ուրիշ բան չի էլ ուզում, զոհ լինելով, որ իր պատուիրեր տուել է: Ինչպէս պատցող ձին, որի շուրը, մեղր պատրաստող մեղուն՝ այդպէս էլ բարի գործած մարդն է. նա չի ձեռացնում, այլ լաւ գործից մի այլ գործի է անցնում, ինչպէս պրպատուիրը պարտուում է՝ իր ժամանակին նորից խաղող կրելու համար» (Ե. 6):

Ըստ բանականութեան, ապրելու Տարբր այսպիսի ձեւակերպում է գտնում «Տրիդոնում»-ում.

«Բանականութիւն եւ բանականութեն ապրելու պատեհաւոր ուժեր են, որ իրենց եւ իրենց ներգործութեան համար բանական են: Նրանք լինում են իրենց սեխականի սկզբունքից եւ ուրիշ նմանապիսի ձգտում են առաջադրուած նպատակին: Դրա համար էլ նրանց համապատասխան գործերը եւս ուրիշ են, գոնէ նրանք են ուրիշ նմանապիսը ցոյց տալիս»(Ե. 14):

Մէջբերենք նաեւ մի քանի այլ նոյն կարգի տողեր. «Որեւէ մէկից վրէժ լուծելու լաւագոյն ճեր չարութիւնը չարութեամբ չհատուցելն է»(Զ. 6):

«Ես ամբողջ ուրախութիւնն ու գոհունակութիւնը դրանից է. միշտ

Նմանման յիշեալ մի հանգրուան գրած կլան մեկ ուրիշը ամպիսի»(Զ. 7):

«Երբ դու միամտամեակ ուրիշներ մի խորը մարդ ու մի հաստատուն մարդ, բնական եւ պատեհ ապրելիս՝ ինչու է ապատանում կրթելիք խոհեմ մօր մօտ: Ինչ ասել կամի է. Բայ արհամարհել ու ծիծաղելու պատճառ: Դեռ միայն վերցիններս ամուսնանում եւ Բայ համար ապրում են պատեհաւոր ամուսնացած»(Զ. 12):

«Արհամարհ ձիճաղելի են վարուում մարդիկ: Զրաւում են գովել իրենց ժամանակակիցներին, ում հետ ապրում են, բայց յայտնիների գովասանքը բարձր են համարում: Նրանք պիտի գովեն մի բան, որ ո՛չ ճանաչում, ոչ էլ տեսել են: Բայց սա համարեա՛ ոգոմն է, երբ մեկնումեկը վշտանայ, որ իր մասին ճախորդները եւս ոչ մի գովասանական խօսք չեն արտայայտել» (Զ. 18):

«Վերեռանդը Մակեդոնացի եւ իր ջոխեպանը իրենց մասից յետոյ ոգոմ ճակատագիրը ունեցան: Ուստի կա՛մ նրանք պէտք է աշխարհի միեւնոյն կեռնասապմի մէջ ընդունեն, կամ էլ՝ թէ՛ մեկը եւ թէ միւսը հիւլէների մէջ գրի. զան»(Զ. 24):

«Խոյտասակութիւն է, երբ հոգիդ պղէն յոգնել է, երբ մարմինդ յոգնած չէ»(Զ. 29):

«Զգայ եղիր, որ բոնական կայսր չլինես: Նման մի գոյն մի՛ ընդունիր, ճանգի դա այնքան հեշտ է պատահում: Ոտեռն, եղիր պարզ, բարի, թափանցիկ, լուրջ, անհայլ, արդարասէր, աստուածավախ, բարեացակամ, սիրալիր եւ ամաստան՝ ճո պարտականութիւնները կատարելիս: Մտածիր, որպէսզի այն մարդը լինես, որպիսին փիլիսոփայութիւնը ճեզ կամենար ճերաւորել: Պատիւ աստուածներին, հոգատար մարդկանց քաղաքականութիւն: Կարճ է կեանքը եւ կոյ միայն երկրային գոյութեան մէկ պտուղ՝ ամբողջ արդարութիւն եւ հասարակաց գործ»(Զ. 30):

Մարկոս Աւրելիուսի մտածողութեան մի էական կողմ կարելի է զգալ հետեւեալ հատուածում.

«Եթէ աստուածները իմ եւ այն ամէնի համդէպ, ինչ որ պիտի ինձ պատահի, որեւէ բան չեն վճռել, ապա ես վըստահ եմ, որ նրանք իմ լաւագոյնն են վճռել, քանի որ առանց իմաստութեան Աստուած հեշտ չէ ըմբռնելը: Բացի այդ, նրանք ինչո՞ւ պէտք է կամենան ցաւ պատճառել ինձ: Քանզի դրանից ի՞նչ օգուտ նրանց կամ ամբողջութեանը, որի հոգսը կրում են ամէնից առաջ: Իսկ եթէ նրանք յատուկ բան չեն որոշել իմ համար դէպ, ապա գոնէ ամբողջութեան վերաբերեալ ընդհանուր առմամբ որեւէ բան որոշել են, եւ ես պէտք է դրանից բխող իմ ճակատագիրը սիրով ընդունեմ ու սիրաշահեմ: Բայց եթէ նրանք առհասարակ ոչ մի որոշում չունեն, — որին հաւատալն անշուշտ անաստուածութիւն կը լիներ, — այն դէպքում ինչի՞ համար են մեր զոհաբերութիւնները, մեր աղօթքները, մեր երդումները, ինչի՞ համար են միւս գործերը, որոնք մենք անում ենք՝ հաւատալով աստուածների ներկայութեանն ու կենակցութեանը մեզ հետ: Եթէ նոյնիսկ, ասում եմ ես, աստուածները գործ չունեն նրա հետ, ինչ որ մեզ է վերաբերում, ուրեմն, պէտք է ինքս որեւէ վճիռ տամ իմ մասին, եւ ես կարող եմ նկատի առնել ինձ համար օգտակարը: Օգտակարը, սակայն, իւրաքանչիւր էակի համար այն է, ինչ որ համապատասխանում է նրա կառոյցին ու բնութեանը: Իմ բնութիւնը, սակայն, բանական է եւ հասարակութեան համար սահմանուած: Իմ քաղաքն ու հայրենիքը, ուստի՝ այն չափով, որ ես կոչւում եմ Անտոնինոս, Հռոմն է, իսկ այն չափով, որ մարդ եմ՝ աշխարհը: Հետեւապէս միայն այն, ինչ որ օգտակար է այդ տէրութիւններին՝ բարիք է ինձ համար» (Զ· 44):

Դրան յաջորդում են հետեւեալ ասոյթները.

«Արդեօք ուզո՞ւմ ես ինձ հանոյք պատճառել: Այն ժամանակ քննիր մարդկանց ժամանակակիցների արժանիքները· ո-

մանց եռանդը, ուրիշների համեստութիւնը, երրորդների անձնուիրութիւնը, իսկ չորրորդների որեւէ այլ արժանիք: Քանզի ոչ մի բան չի ուրախացնում այնքան շատ, որքան որ արժանիքների նըմոյշները, որոնք առատօրէն երեւում են մեր ժամանակակիցների գործերից: Ուստի եւ դրանք աչքիս առջեւ եմ պահում» (Զ· 48):

Իսկ դրա կողքին՝

«Ի՞նչ է վատութիւնը· ոչ այլ բան, քան ինչ որ դու այնքան յաճախ տեսել ես: Եւ ամէն հանդիպումի անմիջապէս մտածիր այսպէս, որ սա նոյնն է, ինչ որ դու արդէն յաճախ տեսել ես: Եւ կը գտնես, որ այն, ինչով որ լի են հին, միջին ու նոր պատմութեան տարեգրքերը, եւ որով հիմա էլ լի են պետութիւններն ու ընտանիքները, ամէն մի առումով բոլորովին նոյնն են: Նորութիւն չկայ, ամէն ինչ սովորական է ու կարճատեւ» (է· 1):

«Ծիծաղելի է սեփական վատութիւնից խուսափել չուզենալը, ինչ որ հնարաւոր է, բայց՝ ուրիշի վատութիւնից խուսափել ուզենալը, ինչ որ անկարելի է» (է· 71):

«Ամէն անգամ, երբ մէկնումէկի անամօթութեան հանդիպես, անմիջապէս ինքդ քեզ հարցրու, թէ արդեօք հնարաւո՞ր է, որ աշխարհում անամօթ մարդիկ չլինեն: Դա անկարելի է: Հետեւապէս՝ մի՛ պահանջիր անկարելին: Հանդիպածը այն անամօթներից է, որոնք աշխարհում պէտք է լինեն: Միեւնոյն հարցը պատրաստ ունեցիր ներքինապետների, անհաւատարիմների եւ ոեւէ այլ պակասաւորի հանդէպ: Եւ երբ որ այս բանը յիշես, թէ այս կարգի մարդկանց գոյութիւնը խափանել չի լինի, այն ժամանակ նրանցից իւրաքանչիւրի հանդէպ դու աւելի ներողամիտ կը լինես: Օգտակար է նաեւ, որ անմիջապէս մտածես, թէ բնութիւնը այս անառաքինների դիմաց ինչպիսի՛ առաքինութիւն է շնորհել մարդկանց: Այդ անպատկառների դիմաց շնորհել է, իբրեւ մի տեսակ հակաթոյն, մեղմաբարոյ խոնարհութիւնը, իսկ այլ բանի էլ՝ մի այլ հակաուժ, եւ ամ-

բաղթող ին fո կամքից է կախուած մոլորեալներին ճիշդ ճանապարհ ցոյց տալը» (ՀՓ. 42):

Մարդկային հոգու կապակցութեամբ ժամիրդածուքիւնիեր»ում ասում է այսպիսի մի բան. «Ահ, ի՞նչ հոգի է այն, որը պատրաստ է ամէն ակնթարթ մոմից, եթէ պէտք է այդպէս լինի, դուրս գալ՝ մարելու, փոշիանալու կամ տեւելու: Միայն թէ՝ պէտք է այդ պատճառաբանութիւնը սեփական համոզումից բխի, այլ ոչ թէ, ինչպէս քրիստոնեաների մօտ է, հասարակ յամառութիւնից: Աւելի՛ն. դա պէտք է հասուն դատողութեան ու սրժանապատուութեան հետ կապուած լինի եւ առանց ողբերգական շքեղութեան, որպէսզի ուրիշներին եւս համոզի» (ԺԱ. 3):

Հոգու վերաբերեալ խորհրդածութիւնների մէջից Թող բերուեն նաեւ ուրիշ նմոյշներ.

«Բոլոր հոգիները Աստուած տեսնում է իրենց մերկութեամբ, առանց ամէն տեսակ մարմնական պատեանի, կեղեի եւ անմաքրութեան: Միայն իր հոգով է շփուում նրան հետ, ինչը որ հենց իրենից է հոսել մարմինների մէջ եւ ուղղութիւն վերցրել: Եթէ վարժուես դրան, վարուես նմանապէս, այն ժամանակ ահագին հոգեր ճանապարհից կը հեռացնես: Քանզի ով որ շատ չի մտահոգւում այն մսով, որից կազմուած է, աւելի քիչ կը սարսափեցնի իրեն՝ հագուստի, բնակարանի, պատիւների եւ ամէն տեսակ նման զարդարանքների ու շքեղութեան պատճառով» (ԺԲ. 2):

«Եթէ ես հարցնեն, թէ որտե՞ղ ես դու այն աստուածներին, որոնց այդքան մեծ պատիւներ ես տալիս, տեսել եւ նրանց գոյութիւնը ճանաչել, պատասխանիր այսպէս. նրանք նախ արդէն տեսանելի են մարմնական աչքերի համար, երկրորդ՝ ես իմ սեփական հոգին եւս չեմ տեսել եւ դրանով հաղորդում եմ վարւում եմ նրան: Ճիշդ նոյն ձեւով եմ վարւում եւ աստուածների հետ: Նրանց գոյութեան՝ ինձ բոլոր կողմերից հրամցրուող նմոյշներից ես եզրակացնում եմ նրանց գոյութիւնը ու ըստ այնմ էլ պատուում» (ԺԲ. 28):

Վերջապէս, հետաքրքրութեան համար մէջբերենք մի քանի կարճ ասոյթներ.

«Դու չես կարող գրել-կարդալ սովորեցնել, եթէ ինքդ գրել-կարդալ չգիտես, առաւել եւս ուսուցանել, թէ ինչպէս պէտք է ուղիղ ապրել, եթէ դու ինքդ այդպէս չես ապրում» (ԺԱ. 29):

«Յաճախ զարմացել եմ, թէ ինչպէս է պատահում, որ մարդը, որը իրեն շատ աւելի է սիրում, քան բոլոր միւսներին, դրանով հանդերձ, ինքն իրեն շատ աւելի քիչ արժէք է տալիս, քան ուրիշների կարծիքներին» (ԺԲ. 4):

«Ինչ որ պարտականութիւնդ չէ՝ մի՛ կատարիր, ինչ որ ճիշդ չէ՝ մի՛ ասա: Քանզի ես քո կամքի ուղղութիւնը ամբողջովին քեզնից է կախուած» (ԺԲ. 17):

«Քեզ ազատիր միայն նախապաշարումներից եւ դու փրկուած ես: Բայց ո՞վ է քեզ արգիլում, որ դրանցից ազատես» (ԺԲ. 25):

«Կայ միայն մէկ արեւի լոյս, թէեւ պատերի, լեռների եւ այլ բաների միջով անսահմանօրէն բաշխուում է: Նոյն ձեւով էլ կայ մէկ ընդհանուր հիմնական էութիւն, թէկուզ եւ բաժանուում է հազարաւոր ինքնուրոյն մարմինների, միայն մէկ հոգի, թէեւ նա եւս անհամար բնական էակների միջեւ կոտորակուում է սեփական սահմանափակումներով, մէկ մտածող ոգի, թէկուզ նա եւս կոտորակուած է թւում: Ու թէեւ յիշեալ աւարկաների որոշ մասեր, ինչպիսիք են կեանքի ոգիներն ու նրանց ենթակայ մարմինները, առանց որեւէ փոխադարձ զգացման եւ փոխադարձ համակրանքի են, դրանով հանդերձ, նրանց եւս միասին է պահում բանական համաշխարհային ոգին ու ծանրութեան օրէնքը: Միայն մտածող մարդկային հոգի՛ն ունի սեփական ձգտում դէպի նմանները, կապի մէջ է մտնում նրանց հետ, եւ երբեմ չի խանգարուելու այս ձգտումը դէպի ընդհանրութիւն» (ԺԲ. 30):

Աչխատութեան ամենաէական հասւածը.

«Օ՛, մարդ, դու այս մեծ խաղաթուղ եղար խաղացի, ի՞նչ նշանակութիւն ունի՝ հինգ կամ երեսուն տարի: Ինչ որ օրէնքների համաձայն է՝ ոչ ոքի համար ծանր չէ: Ի՞նչ կայ սարսափելի, եթէ դու ոչ թէ մի բռնակալի, ոչ թէ մի անարդար դատաւորի, ոչ, հենց բնութեան կողմից, որը քեզ այս տէրութիւնն է առաջնորդել, նորից յետ ուղարկուես: Սա այլ բան չէ, եթե երբ դերասանը միեւնոյն պտեստրի կողմից, որը գործի է ընդունել, նորից արձակուի: — Բայց ես հինգ գործողութիւն չե՛մ խաղացել, այլ միայն երեքը: — Լաւ է ասուած· բայց կեանքում երեք գործողութիւը արդէն մի ամբողջ թատերգութիւն է: Քանզի աւարտը որոշում է նա, որը իր ժամանակ ամբողջ խաղը յղացել եւ այսօր էլ վերջացնում է: Ոչ մէկը, ոչ էլ միւսը կախուած չէ քեզնից: Ուրեմն, հրաժեշտ տուր այստեղից բարեկամաբար: Նաեւ նա, ով քեզ արձակում է, բարեկամ է քեզ» (ԺԲ· 36):

***

Բարոյագիտութիւնը միշտ էլ ուղեկցել եւ չարունակում է ուղեկցել ընդհանուր փիլիսոփայութեանը: Քանզի իմացական հետաքրքրութիւններ ունեցող մտածող մարդը չհաղրգռուած է նաեւ իր եւ նմանների տեղն աչխարհում որոշելու հարցով, մտածողութեան ակունքները եւ արճագանգները երաչխաւորելու կենսական լուծումներով:

(Շար· 6 եւ վերջ)

Այս ակնարկում ուրուագծային կարգով ներկայացուեց հելլէնիստական ժամանակաշրջանի բարոյագիտութիւնը, որը առանձնապէս բնորոշ, տիրական ու ցայտուն է փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ՝ իր բնոյթով ու ընդգրկումներով, թէեւ մեզ են հասել միայն նրա փշրանքները: Սակայն որոշ առումով քչից էլ կարելի է պատկերացնել չատն ու ամբողջը:

Դրանից բացի, այդ բարոյագիտութիւնը մշակուել է միջերկրածովեան արդի քաղաքակրթութեան իմացական աչխոյժին եւ իր մէջ կրում է պատմական արժէքաւոր վկայութիւններ՝ մարդկային ցեղի անցած ճանապարհի մի որոչակի փուլի վերաբերեալ: Այդ վկայութիւնը վկայում է իր մասին եւ չի կարող փոխարինուել ուրիշով:

Պակաս կարեւոր չէ եւ այն, որ թէեւ հայոց պատմութեան հելլէնիսական չրջանը իրերի բերմամբ անգիր չրջան է եւ չի լուսաւորուած ազգային մտքի լոյսով, այդ պատմութիւնը ընթացել է աչխարհի այն ժամանակ արթուն ու լուսաւորուած մասի կողքին, նրան զուգահեռ եւ նրա չնչաւորութեանը հաղորդակից: Հետեւապէս, այստեղ ներկայացուած հետաքրքրական լոյսի ցոլքերի արանքներից կարելի է դէթ մասամբ ու մօտաւորապէս տեսնել եւ ժամանակի հայկ[illegible]ն իրականութիւնը՝ իր մթնոլորտային ոգով ու հատկանական տրամադրութիւններով:

Լ· ՄԿՐՏՉԵԱՆ

Հատ գիրքեր

ԾԱԳԷ Ի ԾԱԳ
(Ե. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ)

Ջափածոյ հատորներէ ետք, Երուանդ Պարսումեան, վերջին երկու տարիներուն, լոյս ընծայեց «Ծագէ ի ծագ» ընդհանուր խորագրով պատմուածքներու երկու հատորներ: Առաջինը՝ 1973ին, «կեանքի ժպտալէնէն» ենթախորագրին տակ, իսկ միւսը՝ «Այրեցեալ գօտի»ն՝ այս աշխատանքին սկիզբը:

«Այրեցեալ գօտի»ն գաղթաշխարհի կարգ մը ոստաններուն թաւալած եւ առաւելաբար կեանքի զգացական իրականութիւնը նկարագրող հատոր մըն է, բաղկացած՝ 268 փոքրադիր էջերէ: Հոն խմբուած պատմուածքները ունին հետեւեալ դասաւորումը.— «Փարաւոնցներու հրաշք-գէնքը», «Սիրաբուժութիւն», «Քաթմանտուի խաչը», «Ուրուականները» եւ «Իրվա, չեխ աղջիկը»:

Դէպք է անմիջապէս ըսել, որ «Այրեցեալ գօտի» հատորին պատմուածքները չունին գրական դիմագիծ: Անոնց ընթերցումով՝ ճամբորդական ծանրագրութեամբ արտաբերուած էջերու չարք մը ընկալելու տպաւորութեան տակ կը մնանք: Այդ էջերուն մէջ կը հանդիպինք սիրոյ ապրումներու, սեռային անյագ պահերու եւ, մա՛նաւանդ, քաղաքական այն հակոտնեայ ըմբռնումներուն, որոնք յաւելեալ րեռ մը ըլլալնուն՝ կը խաթարեն գրական մթնոլորտ մը ստեղծելու ամէն հաւանականութիւն: Հեղինակին դրսեւորած զգացումները չեն վերածուած արուեստի գոյավիճակին: Անոնք կեանքէն բխող ճչմարտութեամբ չեն վարակեր մեզ. անակնկալ վիճակի մը յայանութեամբ չեն պահեր մեր ուշքը պատկերի մը մազնիսական ցանցին մէջ եւ, վերջապէս, դրուագները չյանգելով խոյհուրդով մը յատկանշուող վախճաններու՝ կը սահմանափակեն անհատական մեկնաբանութեան ամէն հնարաւորութիւն: Գրականութիւնը, վերջին հաշուով, խորութիւն կը հետապնդէ եւ կը ճգտի նորութիւններու առջեւ դրնել ընթերցողը: Պարսումեանի չօշափած նիւթերուն, որքան ալ փորձեն անոնք պարզել առանձնայատուկ կեանքի մը պատկերը՝ կը պակսին պատկերաւոր հնարքներ եւ գուարթախոհ արտայայտութիւն, որոնց չնորհիւ «Այրեցեալ գօտի»ն չատ բան ալիտի չահէր ապահովաբար:

Դիպք մը զարդացնելու պահուն՝ Պարսումեան յաճախ կը գիմէ զայն պատմելու դիւրին եղանակին, փոխանակ քողազերծելու հերոսներուն վարքագիծին թաքուն ծալքերը: Այս պատճառաւ կը նուազի պատմուածքին ներքին տիւնամիզմը եւ հերոսները կը դատապարտուին կրաւորական պարզ դերեր ստանձնելով: Գերճախօս է «Փարաւոնցներու հրաշք-գէնքը» պատմուածքը, որ զրոյց մըն է հեղինակին եւ յոյն բժիշկի մը միջեւ, վերջերս, Եգիպտոսի մէջ գտնուած մորթային խաթարումի մը առաջքը առնող դեղի մը չուրջ: Սոյն պատմուածքով, Վերնիսկայ բառին ստուգաբանութիւնն է, որ կը կարգանք պատմական յետադարձ ակնարկով եւ պատմա-բժշկական համայնագիտարան մը բացած ըլլալու տպաւորութիւնը կ'ապրինք:

Ընդհանրապէս, էրոթիզմը լայն տեղ մը կը գրաւէ հատորին մէջ: Անոր զանազան բաժիններուն արծարծուած քաղաքական, ընկերային թէ հոգեբանական հարցերը տարանջատ նրբերանգներ են, որոնց առանցքը կը գառնայ սեռային վիճակ մը առաջացնելու նոյն թեմային չուրջ: Այս տեսակէտով կենդանի վկայութիւն մըն է «Իրվա, չեխ աղջիկը» խորագրուած կարը, որ էրոթիք պահեր կը ցուցադրէ ընթերցողին՝ Արմէն-Իրվա սիրահար զոյգին դրգանքի անվախճան կարօտներով:

Պարսումեանի հերոսներէն իւրաքանչիւրին կեանքը կ'ընթանայ չարժանկարային հանրածանօթ հոլովոյթով: Կը վարարին սիրոյ տենչով, իրապաչտութեան սահմանները գերազանցող կիրքով կը մերկանան, կը գառնան զոհը արկածի մը, կը դիմեն անճնասպանութեան դասական արարքին կամ, վերջապէս, կը համակուին աչխարհագրական բաժանումի մը հրայրքով: Բայց նորութիւն չկայ անոնց մէջ: Օրինակ, «Սիրաբուժութիւն»ը հոգեբանական ախտ տառապող ամուլ կնոջ մը սիրաբեկ կեանքին պատմութիւնն է, հազար անգամ յանկերգուած նոյն թեմայով: «Քաթմանտուի խաչը» բոլոր ժամտնականերու աղէտներուն եւ դժբախտութեանց ամբողջական պատասխանատուութիւնը խաչին վերագրող մաչած նախապաչարումի մը տարբերակն է:

«Այրեցեալ գօտի»ն իր թեմայով եւ կառոյ-

ՑՐԻԻ ՀԱՏԻԿՆԵՐ

(Մ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ)

«Իւրաքանչիւր մարդու, որ արեւուն տակ գոյութիւնն իր կ'որոնէ» ձօնով կը բացուի ա՛ւաջին էջը արաբերէն լեզուով վերջերս լոյս տեսած Մինաս Փափազեանի «Ցրիւ հատիկներ» քերթողածրիքին, որուն կը յաջորդէ համալսարաններէ ներս գրական ու քերականագիտական նիւթեր ա՛ւանդող ու լեզուական հարցերու հեղինակ ճըրճոս Իսա էլ-Ամմարի կողմէ ստորագրուած յառաջաբանը, որ հակիրճ առղերով կը փորձէ վերլուծել հատորը լեցնող «Սիրերգութիւններ», «Հայերգութիւններ» եւ «Խղճերգութիւններ» անուններուն տակ խմբուած բանաստեղծութիւններու չարքերը:

Մինաս Փափազեան իր «Ցրիւ հատիկներ»ը կը բնութագրէ եօթը առղնոց նոյնանուն քերթուածով մը.

«Տարտղնուած են հատիկներն իմ՝ կեանքի ճապարիճներու վրայ փռշոտ», կ'ըսէ ան իր առաջին տողով, ապա կը հաղորդէ, թէ այդ հատիկ-քերթուածները իր խաչն են, որ զինք կ'առաջնորդեն Գողգոթայի ճանապարհին:

Առաջին իսկ ակնարկով, մեր աչքերուն դիմաց կը դնդպրուի պատկերը յոռետես ներշնչհի մը, որուն համար «Մեր ճանապարհը կին է սեւամորթ՝ խաւարի ճիրանն»: Այս իրողութիւնը կը սկսի աւելի եւս թանձրանալ, երբ կ'աւարտի «Սիրերգութիւններ» չարքին ընթերցումը:

Այս բաժնին առաջին քերթուածը, որ կը կրէ «Սիրուհիս» խորագիրը, կը վերջանայ բանաստեղծին եսը բնութագրող սա պատկերով.

Եւ ուզեցի ժամանակը ես ջնջել
Եւ ես եղայ ճակատագրին լոկ գերին:

Պատմողական տաղաչափութիւնները են Մ. Փափազեանի սիրերգութիւնները, ուր իշխող տարրը տեսողական զգայարանքն է առհասարակ:

«Հայերգութիւններ» անունին տակ կ'ամփոփուին Մ. Փափազեանի այն 9 կտորները, որոնք իրեւ թեմա կը չօչափեն արաբական գրականութեան համար անծանօթ բնաշխարհ մը, Հայաստանն ու հայոց պատմութիւնը:

«Նահատակներուն կսրաւանը» անուն քերթուածով Փափազեան գիմառնական ոճով կը խօսի ընթերցողին հետ, ըսելով՝

Եթէ տեսնես Տէր-Զօրի ամապատին ու բլուրին
Հողին կարմիրն է ամած, պահ մը կանգ առ,
բարեկամ,
Եւ գլուխդ ակնածանքով խոնարհէ...

Նոյն չունչով ան կը ներկայացնէ մէկուկէս միլիոն նահատակներուն կարաւանը; ապա՝ ձերբազատուելով սգերգային ոճէն, չնորհակալութեան ղգացումներով կը դովերգէ արաբական աշխարհի աւսկնջականութիւնը եւ, մասնաւորաբար, Լիբանանի ցուցաբերած մարդկայնական վերաբերումը:

Ապրիլեան եղեռնէն ներշնչուած «Նահատակներուն կարաւանը» գրութեան երկրորդ կէսին մէջ ի յայտ եկած լաւատեսութիւնը կը սկսի ստանալ աւելի լայն ծաւալ, երբ Փափազեան, ձերբազատուելով ապրիլեան մղձաւանջէն, կը ճամբորդէ հայոց պատմութեան ուղիներն ի վար:

«Ժողովուրդը չի մեռնիր», «Պիտի վերակառուցենք փառքը», «Երկու ազգի երեւանի փառքին», «կարօտին արձագանգները», «Ցոյսը» եւ «Հայրենիքս» խորագրուած կտորներուն մէջ կը կրկնուին առաջին չարքին սեւ գոյները, կը մերին թախիծին մոմերը եւ կը սկսի ճաւապայթել 2750ամեայ Երեւանի յաւերժական խորհուրդէն սլացած առղջ հոգեբանութիւն մը:

«Ցրիւ հատիկներ» հատորիկը փակող «Խղճերգութիւններ» անուն չարքը կը բովանդակէ պարագայական 11 կտորներ, ուր «Հայերգութիւններ»ուն ու «Սիրերգութիւններ»ուն մթնոլորտին

հակադիր յատկանիշները միաձուլուելով իրարու՝ կը կազմեն թախիծով ալարուրուած, բայց «Հայերկը կազմեն թախիծով ալարուրուած, բայց «Հայերգութիւնքներ» բաժնին պայքարելու տրամադրութենէն ու հոգեվիճակէն չմերկացած մէջին լուծումը:

Լիրանանին, մօրը, ու հօր յիշատակին նուիրուած քնարերգութիւններ են անոնք, որոնք ուռնալ յատկանշական սլիտի դառնային, եթէ փափկանձերրազատուելով իր ռոմանթիք աչխարհահայեացքէն ու տեսողական ղղայարանքին ճըլիչ ապդեցութենէն՝ կարենար հասնիլ անկոխ գետիններու:

Արարական դասական բանաստեղծութեան եւ ընկերադարեան սիրերգութիւններուն բառապաշարը ներկայ է Մինաս Փափազեանի «ցրիւ հատիկներ»ուն մէջ: առաւել՝ դասական բանաստեղծութեան դեղադիտութենէն որոշ տարրեր:

Մինաս Փափազեան, յաջորդ հանդրուանին, վստահարար պիտի յաջողի անցնիլ այդ ծանօթ ընկանակներէն եւ, սերտելէ ետք ժամանակակից բանաստեղծութեան նուաճումները՝ իր խոխոջը փորձէ նոր ուղիներու վրայ: Ատոր համար հարկ է նաեւ լքել հռետորական եւ դիմառնական ոճերուն աղդեցութիւնները, առանց որոնց չատ պիտի չահէին նոյնիսկ այս 36 «հատիկներ»ը:

Ս. Կ.

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԱՔՍՈՐԵԱԼՆԵՐԸ

(Ժ. ՄԵԾԱՏՈՒՐԵԱՆ)

«Խաղաղութեան աքսորեալները» պոլսեցի հեղինակը, Ժորժ Մեծատուրեան, տասնըչորս տարեկանին կը դաղթէ Ֆրանսա եւ Համաչխարհային երկրորդ պատերազմին Ֆրանսական բանակին մէջ կը ծառայէ իբրեւ զինուորական բժիչկ, եւ ապա՝ կը մասնակցի Դիմադրական չարժումին: Այժմ կ'ապրի Ֆրանսա:

«Խաղաղութեան աքսորեալները», որ Ֆրանսերէն լեզուով լոյս տեսաւ այս տարի, կը պատկերացնէ հեղինակին պատանեկութենէն մինչեւ չափահասութիւն երկարող կեանքին կարեւոր դէպքերը, ժամանակագրական կարգով: Օրագրի մը չեչտուած նկարագիրը ունի գործը, որ մեղի կը ներկայացնէ Մեծ Եղեռնէն ետք Ֆրանսա ապաստանած դաղթականներուն դժոխային առօրեան:

Հատորը, որ ընդհանրապէս նիւթ ունի Վարդեան ընտանիքին տեղահանումը եւ վարիզեան մէկ արուարձանին մէջ աստիճանական տեղաւորումը, կը սկսի ներածականով մը, ուր Մեծատուրեան կ'անդրադառնայ թուրքերու սարքած վայրագ կոտոմներուն ու սպանդին եւ քրիստոնեայ դաչնակից պետութիւններու երկդիմի քաղաքականութեան, որուն հետեւանքով հայերը երկրորդ անգամ ըլլալով (1922) ստիպուեցան լքել տուն ու տեղ եւ նետուիլ օտարութեան եւ անորոչութեան գիրկը:

Մէկ օրէն միւսը հայրենազուրկ դարձած այդ բեկորներուն մղձաւանջային կեանքն է, որ կը պարզէ հեղինակը, ըղկտուած յիշատակներու եւ ներկայի անապահովութեան մէջեւ:

«Խաղաղութեան աքսորեալները» անուն քրոնիկին մէջ հին, միջին եւ նոր սերունդները հաչեւյարդարի կ'ենթարկուն անցեալը եւ կը ծրագրեն ապագան, իւրաքանչիւրը իր ոճով: Հոն կը տեղանքն սիւնուքահայութեան ֆոլքլորիք բոլոր տիպարները: Առաջին հերթին մեծ մայրը, Անթառամ, որ չկարենալով դիմանալ պանդխտութեան՝ կը փակէ աչքերը, անիծելէ յետոյ թուրքերը ու անոնց բարեկամ պետութիւնները, ապա՝ Նաղարը, հին մարտիկը, որ տարիներ չարունակ կռուած է ապստամբ Հայաստանի հեռանկարով եւ այժմ դարձած է թչուառ ու արհամարհուած խըլեակ մը: Հոն է, որ իրարու կը հանդիպին հին գործիչները, Հանրապետութեան նախկին պաշտօնեաները, կրաւորական տիպարները, խոհեմները, պոռոտախօսները: Հոն կը պատկերացուին սերունդներու բախումը: Օրինակ, հայրը, Գ... նակցական գործիչ կարոն, որ կը չարունակէ ա...

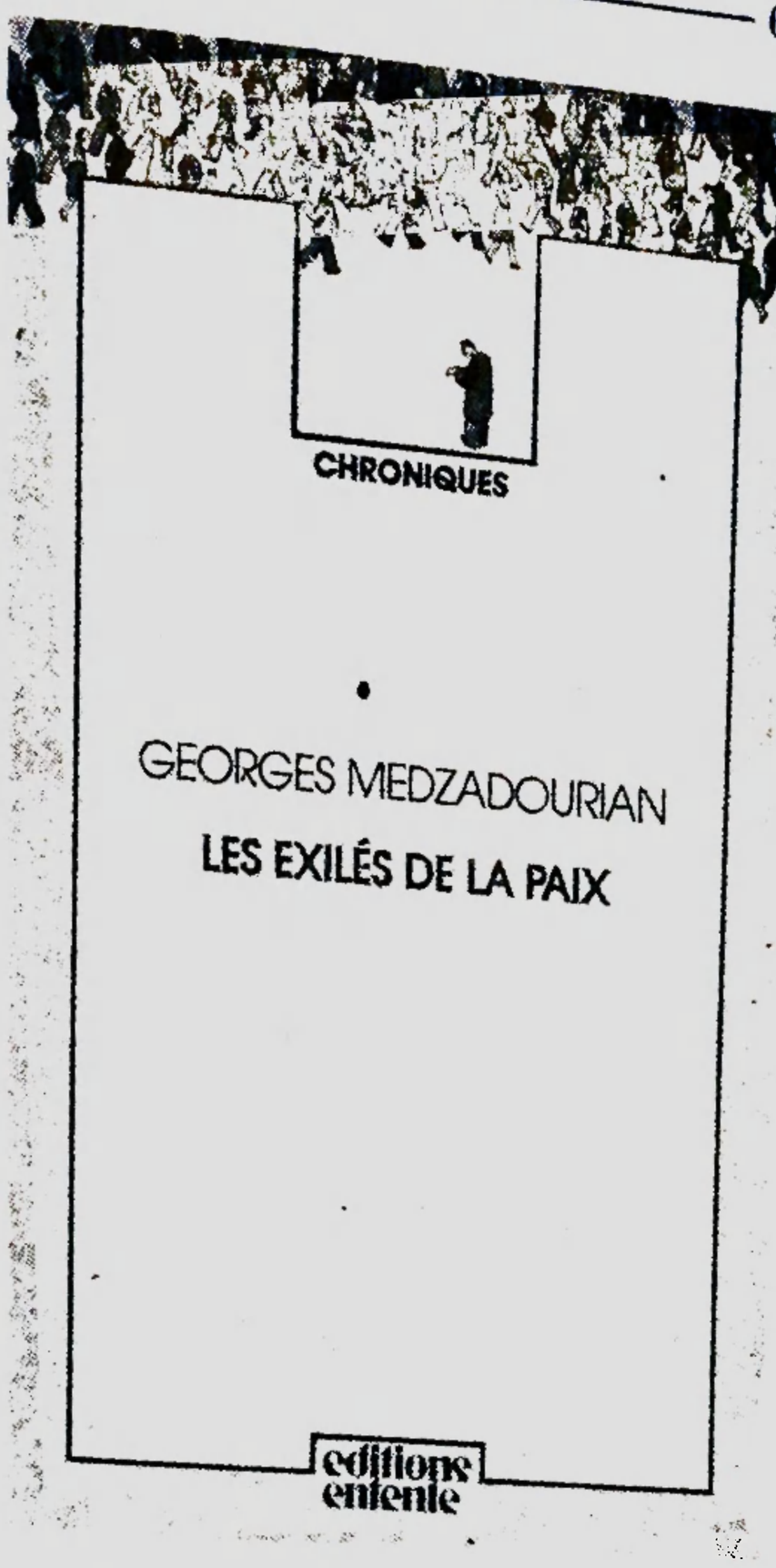

ԳԱՐՈՒՆ՝ ԱՄՐԱՆ ԱԷՋ

(Ց. ԱՑԱՆՆԱՆ)

Ցովն. Այտնետի նոր լոյս բնության «Գարուն՝ ամպաճ մէջ» անուն առանձնարնին հատը աւարտել նաբ, հարկ դգացինք բանալ առիթ առանձնաց առթ առալ հրատարակած իր վկայապի երկերէն ու կարդալ հնաոնալ կարը։

ՀԱՄԲՈՒՆ ԱԼԼՕՓԸ

Հազարդուքեան սա առաջին պատարագին,
Ուսկիզբէ. Տէ՛ր, առանց բառի ու ձայնի,
Աղօթեց այս չար, նաւատարիմ, մարդկայինն...

Շնորհէ. Տէ՛ր, հրաշխներուդ սիրէն
Կաթիլ մը ձայն, պատառ մը բառ մարմնացնալ
Հետ մարմնոյդ՝ դիմի, ճշխարտ վերացնալ...:

Լուա՛ վիս, Տէ՛ր, շնորհներուդ ամպրնով·
Իմ նետ ծնած իմ աննաճոյ մեղքին վատ
Ընէ՛ծմեն յեղուին, ամարձագանգ, ամապատ...

Ամբոխ մը։

Ինչ պատահի տարիքիս՝
Ջնեղնցի չար խոպիս,
Ուզիկ ծագին բառ ըրի,
Սիրոյ ներկած ծրնցի...

Նման մէկ առանձնան խոկ բան պիտի ըլլար, որ մարդ ծալէր ու միանգամ բնդմիշտ մէկդի դնէր հատը, մնաց որ, «Գարուն՝ ամպաճ մէջ» բնեքանն երեք էջերն ալ լեցուած են մէջերնուան քառատողին պէս պարզունակ, անյոյզ, բան մանկանչի կենսագրի բառերու հատահումով։

Քնչուտա պրահանութիւն կարդացած մարդը ո՛չ միայն այդպիսի առանձնաներ երեսյ պրնլ ալար, այլեւ նոյն պնրութեամբ երեսյ առանձնար խօսիլ։

Բառնատանդութիւնը կը առացած մարքին, ջիղերուն, նրնեակայութեան համ արեան բջիջներուն մէջ հատանութեան երկարատեւ չրջաններ ապրած անձանութիւն անակնկալ յայտնութեամբ համ նոյն հանրկրուն տակին պնղոց փորձառական արբնութեամբ։

«Գարուն՝ ամպաճ մէջ» երկու պարագանութուն ալ բառնատար չէ ձգած։

Վ. Ե.

ԳԱՐՈՒՆ ԱՄՊԱՃ ՄԷՋ

Ցովն. Այտնետի նոր լոյս բնության «Գարուն՝ ամպաճ մէջ» անուն առանձնարնին հատը առիթ առանձնաց առթ առալ հրատարակած իր վկայապի երկերէն ու կարդալ հնաոնալ կարը։

ՀԱՄԲՈՒՆ ԱԼԼՕՓԸ

Հազարդութեան սա առաջին պատարագին,
Ուսկիզբէ. Տէ՛ր, առանց բառի ու ձայնի,
Աղօթեց այս չար, նաւատարիմ, մարդկայինն...

Շնորհէ. Տէ՛ր, հրաշխներուդ սիրէն
Կաթիլ մը ձայն, պատառ մը բառ մարմնացնալ
Հետ մարմնոյդ՝ դիմի, ճշխարտ վերացնալ...:

Լուա՛ վիս, Տէ՛ր, շնորհներուդ ամպրնով·
Իմ նետ ծնած իմ աննաճոյ մեղքին վատ
Ընէ՛ծմեն յեղուին, ամարձագանգ, ամապատ...

Վ. Ե.

Հղվարներ

ՉԱՓԱԲԵՐԵԱԼ ՉԱՐՉԱՐԱՆՔ

«Մասիս» չաբաթաթերթի Յուլիս 27 թուակիր համարին մէջ՝ Հրաչ Թաղմաճենց թարգմանած է Մեծ Եղեռնի զոհերուն նուիրուած Շարլ Ազնաւուրի «Անոնք իմկան» հանրայայտնի բանաստեղծութիւնը, հետեւեալ բացատրութեամբ.

«Այս երգը լոյս տեսաւ արեւմտահայ թերթերուն մէջ՝ ազատ թարգմանութեամբ:

«Մենք կը ներկայացնենք զայն՝ չափարերեալ»:

Յիշեալ բանաստեղծութիւնը, որ ըստ թերթերու տուած տեղեկութեան առաջին անգամ ճամբայ ելաւ Աթէնքի «Ազատ օր»էն, հանդիպեցաւ Գահիրէի «Յուսաբեր»ին, փոխեցաւ «Այգ»ի (24 Յուլիս) էջերուն եւ մխեւնոյն ձեւով երեւցաւ «Ազդակ»ի մէջ, եղաւ իր պատկերացուցած դաշունահար հերոսներուն պէս չարչարուած քերթուած մը, ղոր, խոստովանինք, մեր Յունիսի թիւով մենք եւս բաւական չարչարած էինք:

Այդ բոլորէն ամիս մը եաք, Քաջարենց կ'ըսէ կամ ըսել կ'ուզէ, որ գայն ազատագրած է մեր ընդհանուր թափթփածութենէն ու ներկայացուցած է ընթերցողին «չափարերեալ»:

Նման կարօտ մը ապրած մարդոց պէս ջնջենք հետաքրքրութեամբ սկսանք ընթերցումը, բայց առաջին տողը հազիւ աւարտած՝ արդէն հասկնալի դարձաւ, որ այլուրեք չարչարուած Ազնաւուրի տողերը Քաջարենցի գրչին տակ աւելի բախտաւոր չէին եղած, ընդհակառակն, ենթարկուած էին չափաբերեալ չարչարանքի մը:

Ահաւասիկ Քաջարենցի չափարերեալին առաջին տունը.

Անոնք իմկան, սակայն ինչո՞ւ, առանց վստահ գիտնալու.
Այրեր, կիներ եւ մանուկներ, որոնք ապրիլ կ'ուզէին սոսկ.
Շարժումներով դանդաղ, գինո՛վ մարդոց պէս,
Անդամատուած, վիրաւոր, սարսափաբաց աչքերով:

Եւ ասիկա չափարերեա՞լ եղաւ հիմա:

Քաջարենցի ըսածն կը հասկնայ արդեօք չափաբերեալ ըսելով եւ բանաստեղծական չափերէն ո՞ր մէկը որդեգրած է հոս, վանկային տասնըհինգ միաւոր հաշուող տողը, տասնըվեցը, տասնըմէկը, տասնըչո՞րսը: Ինչպէս պարզ կ'երեւի, Ազնաւուրի բանաստեղծութեան առաջին տունին չորս տողերը Քաջարենցի չափաբերեալ «արուեստին» մէջ չափաբերուած են չորս տարբեր չափերով, որոնց առաջացուցած խառնալուր կշռոյթը երբեք չի կրնար արդարացնել ըսուրմանիչին չափաբերեալ յատկնութիւնը:

Չափաբերեալ բաներու համար սկսուած այս նշմարին չարունակութիւնը պիտի ըլլար վարժապետութիւն, որուն կարիքը ոչ ոք կը զգայ այլեւս, ոմանք՝ չատ ուշ մնացած ըլլալնուն համար, ուրիշներ՝ բան չսորվելու իրենց յամառ ուխտին հաւատարիմ մնալու սկզբունքներուն պատճառով...

Բայց եւ այնպէս պէ՛տք է թարգմանուի Ազնաւուրի այս բանաստեղծութիւնը ու թարգմանուի բնագիրին հարազատ ոգիով ու ձեւերով, յանգով ու չափով, թարգմանչական արուեստին վայել որակով մը եւ ոչ թէ Քաջարենցի փորձած չափաբերեալին պէս, որուն ամբողջութիւնը կազմուած է վերը մէջբերուած անճաշակ օրինակին նման եւ նմանի քաշքշուածութեամբ մը եւ որ տաղաչափական անչափելի տկարութիւններով չի տառապիր միայն, այլ կը տնքայ նաեւ հասկացողութեան թերիներով, բառային թէ կառուցածքային փոփոխութիւններու աններելի կամայականութիւններով...

«... ՆՈՅՆԻՍԿ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ ՆԱԶԼՄ ՀԻՓՄԷԹԸ»

Ապրիլեան Եղեռնի զոհերուն նուիրուած մեր բացառիկին մէջ՝ բաւարար չափով ծանօթութիւն տրուած է ջարդարար ցեղին նա՛եւ բանաստեղծ կոչուած արարածներուն մասին, որոնց աւերումի եւ արնահեղութեան բընազդները պակաս ոճաստիկ չեն եղած, չե՛ն, քան սառնասրտօրէն կոտորածներ սարքած նոյն խաժամուժին դիւեցուցած պաճուճական ճիւաղները:

Բանաստեղծ կոչուած այդ եղիչերիներէն մէկը, Աւնի Պէյ, «Գրութիւնը պիտի կապեմ եաթաղանիս սայրին» դոչելով ճամբայ կը հանէր քաղաքակրթութիւններ կործանելու համար թամբուած իր նժոյգը, մինչ Մեհմէտ Էմին, թրքական լուծէն ազատագրուած ժողովուրդներուն աւիթով ողբալով կը յուշադրէր ողբալի իր հոգին («Ստրուկս եղած ազգեր ինծի շղթա՛յ զարնեն»), երրորդը, ապրող նորերէն հատընաիր մը, Րիշատ Պէնէք, մինչեւ վիեննա սուսերամերկ արշաւած եւ «Քար քարի վրայ, գլուխ՝ ուսերու վրայ» չճգող իր նախահայրերուն արիւնոտ փառքը ոգեկոչելով կը սպառնար Ալեւմուտքին, թէ «Մենք ենք, որ ցորէն կու գանք», իսկ ամէնուն «գաղափարները» խտացնող ամէնէն կատաղին, Իթթիհատ կուսակցութեան համաթուրանական պաղափարախօսներէն Զիա Կէօք Ալփ կը զառանցէր.

Արդարութիւնը պիտի կապեմ սուրիս ծայրը,
Քաղաքակրթութիւնը՝ ձիուս պայտերուն,
Պիտի կործանեմ ամէն բան,
Քոր քարի վրայ պիտի չթողում:

Ու երեւակայել, որ արնածարաւ այս վերջին ցաւագարին յիշատակը յաւերժացնելու համար թուրքերը, քեմալական՛ն թուրքերը, Անգարայի մէջ թաղ մը կոչեցին անոր անունով:

Բանաստեղծը խառնուածքով հեզ ու կոչումով մարդ էակին բարոյական յատկութիւնները պեղող, երգող ու ընդհանրացնող տիպարը եղած է բոլոր ժամանակներուն ու ժողովուրդներուն մօտ, հաչտարար, ստեղծարար, բարերար մղումներու անդիմադրելի սպասարկու մը, ու անհաչտ թշնամիները մէկը կործանարար դործօններուն, բռնակալներուն, արիւնախումներուն:

Տիեզերական այս համոզումը թիւրիմացութեան, առնուազն սխալ պատրանքներու դուռ բացած է ամէն անդամ, երբ մարդիկ բիւրեղացած այդ հասկացողութեամբ փորձած են գնահատել նաեւ թուրք բանաստեղծներուն խառնուածքային դիծերը:

Ըսա երեւոյթին, նման մօտեցումի մը տուրք տուած է նաեւ լեհ նշանաւոր պատմաղէտ ու դրագէտ Պոհտան Կիպարսկին, որուն դառնալի պատրանաթափութիւնը ընթերցողը կտահեց հարկաւ «Բագին»ի Մայիսի համարին մէջ եւ զարմացաւ անշուշտ անոր ուշացած խոստովանութեան ի լուր:

«Իր «Նամակ իմ թուրք բարեկամիս» ծանօթ դրութեան ակնարկելով՝
Ու թանի ուղղուած ուրիշ նամակի մը մէջ Կիպարսկի կը դրէր.

«... 1961ին, երբ թուրք մտաւորականութեան կոչ մը յղեցի այդ հարցին շուրջ (այդ կոչը ամբողջ աշխարհի շրջանը ըրաւ, ի միջի այլոց, Ամերիկայի մէջ ալ տպուեցաւ առանձին գրքոյկով մը — A Letter to my Turkish Friend) ոչ մէկ թուրք արձագանգեց իմ կոչիս: Նոյնիսկ կոմունիստ նպգրմ Հիքմէթը բարւոք համարեց լուռ մնալ»:

Նազրմ Հիքմէթի լռութիւնը, ի հարկէ, Կիպարսկիի մտանած զարման-

քիչ չափ հետամտութեամբ հայ մարդը, որ դասական թուրքէն զատ դեռ ուրիշ տիպար ճանչնալու առիթ չէ ունեցած թուրքին մէջ: Ճենկիզխանեան թուրքը, աուլիթանականը, իթթիհատականը, քեմալականն ու դեմոկրատականը արնաչաղախ նոյն խմորէն ձեւուած ախտաւորներ եղած են ու տարբեր չէ եղած բնոյթը կոմունիստ թուրքին:

Ընդհանուր այս ախտաճանաչումէն հեռացած ու թուրքին բացառութիւներ ըրած են շատ քիչեր միայն, ի շարս որոնց հանգուցեալ Նայիրի Զարեանը, որ մահուան անկողինին մէջ անդամ պարտք համարեց դերի մը նայ վրայ առնուած կարդախօսներուն եւ, ինչ-որ «բարի» թուրքի մը պիտը ընելով՝ բարի պատուղ կարծուած երկրորդ թուրքի մը, նո՛յնինքն Նազըմ Հիքմէթին պատմութեան առաջինէն առած տպաւորութիւնները, երկրորդին աչքերուն մէջ չողացնելով արտասուաղօ՛ծ բարեմասնութիւններ:

«Սովետական գրականութիւն» ամսագրին (1973, Ապրիլ) մէջ լոյս տեսած իր «Երկրորդ կեանք» անուն յուշագրութեան վերջին հատուածին մէջ, խօսելով այդ «բարի» թուրքին մասին՝ Զարեան կը գրէր.

«Ես չգիտեմ, թէ ուր ես դու հիմա: Այրուե՞լ ես ատելութեան հրդեհներում, թէ՞ կենդանի ես: Նախկին երախտագէտ բարի թեֆթի՞կն ես, թէ՞... ինչպիսին էլ որ լինես այսօր, ես մտիս մէջ պահել եմ քո այն ժամանակուայ լուսաւոր պատկերը: Ես քո մասին պատմել եմ շատ անգամ շատերին: Ես քո մասին տարիներ յետոյ պատմել եմ թուրք մեծ բանաստեղծ Նազըմ Հիքմէթին եւ ափսոսանք եմ ընկատել նրա կապոյտ աչքերում»:

Պոլսան Կիպարսկիի կոմունիստ Նազըմ Հիքմէթը կազմակերպուած սպանդի մը զոհ հայ ժողովուրդին համար բարձրացած արդարութեան կոչին դիմաց «բարւոք համարեց լուռ մնալ», իսկ Նայիրի Զարեանի «թուրք մեծ բանաստեղծ Նազըմ Հիքմէթը», ինչպէս կը տեսնէք, շատ բո՛ւռն սիրտ ունի, մինչեւ իսկ արցունք՝ «կապոյտ աչքերում»:

Կուսակցամոլութեամբ մոլորելու հոչակ չահած Զարեանի պէս ատեն մը ուրիշներ եւս այս թուրքին առիթով մոլորանքի մատնուեցան, չես դիտեր ինչ մութ պատճառներով թմրկահարած կոմունիստական անոր գաղափարնեբուն ետին նոր մարդ մը տեսնել կարծելով:

Բայց պատմութիւնը կ'ըսէ, որ բոլոր թուրքերը, վերը ուրուանկարած ուրուականներուն պէս՝ թրքութիւնը չարունակած են միայն եւ որեւէ նոր գաղափար չէ յաջողած փոխել անոնց հին գլուխը եւ գլխուն մէջի մարդակերութեան մեքենականութիւնները:

Դեռ վերջերս, Պոլիս այցելած բարեկամ մը կը նկարագրէր համայնավար թուրքերու մէկ ցոյցին մասնակցող խուժանին կատաղութիւնը, որուն բերնին, անշո՛ւշտ գիւրին հող չահելու համար, ղեկավարները աղաղակելիք ուրիչ կարգախօս չեն գտած գնել, եթէ ոչ դարերով փայփայուած թրքութեան սա տեսիլքը.

«Ցոյցերը՝ ծովը, հայերը՝ գետնին տակ»:

Զարեանները եւ հաշուենկատ չափանիշներով երեւոյթները գնահատող մեղսաթաթաւ ուրիշներ տարբեր չարժումներու ետին տարբեր թուրքերու դիտը ընելու համար բաւական ճիգ թափեցին, բայց բացառաբար ոճիրներով ու կոտորածներով յագեցած պատմութեան մը ակերէն սնած տափաստանային այդ տիպարը դոյզն ինչ չբարեփոխուեցաւ եւ, կոտորելու իր տենչերով թէ կոտորածները լուռթեամբ քողարկելու կեցուածքով՝ միշտ զարմանք պատճառեց արդարախնդիր բարեմիտներուն:

Քաղաքական մարդ ըլլայ, կոմունիստ թէ բանաստեղծ՝ թուրքը, այսպէս «քաղքենիաւոր թշուառութիւնը» կը չարունակէ երէկուան փողկա-

պաւորին ոճրամիտ հոդեբանութիւնը, կը փայփայէ փողկապաւորէն առաջ նախճիրներ սարքած ֆէսաւորին երազը, կ'ապրի ֆէսաւորէն կանուխէր ձեռքերը արեան մէջ թաթախած փաթթոցաւորին աեսիլքը, ու մխամաւթիւն չկարծել, որ նման ժառանգութիւններով հոդի կազմած տարրը դաղափարական պատուաստով մը կրնայ յանկարծ մարդկայնանալ ու մարդու պէս արձագանդել մարդկայնական կոչերուն, ինչ որ Կիպարսկի թիւրիմացութեամբ ակնկալած է «կոմունիստ նազըմ Հիքմէթէն»...

Թուրք ոճրագործ սուլթանները, եպարքոսներն ու հանրապետութեան քեմալները երկինքէն չինկան, անոնք ուղղակի հետեւանքն են ցեղային մտայնութեան մը, որուն կազմութեան ու հրահրման մէջ մեծ է եղած դերը աանոնց պատմաբաններուն եւ, մա՛նաւանդ՝ բանաստեղծ կոչուած այդ պղտոր խառնուածքներուն:

Առանց այս տարրին դուրս տուած զառանցանքներուն վերլուծման՝ դժուար պիտի ըլլար ճանչնալ Թուրքին հոդեկան կառոյցը...

ԴԷՊԻ «ՄՆԱՑՈՐԴԱՑ» Ի ԾՈՎԸ

Մեր նախորդ թիւով վերջացաւ Յ. Օշականի «Մաթիկ Մելիքխանեան» վէպը, որ վէպ մը ըլլալէ աւելի՝ կենդանագիրն է «Մնացորդաց»ի ամէնէն սխրալի տիպարին:

Անոնք, որ հետեւեցան այդ էջերուն՝ ըմբռնեցին հարկաւ, թէ ինչ բարդ աշխատանք է տուեալ ժամանակաշրջանի մը, մարդկային յարաբերութեանց հակադրութիւններուն ու հոդեբանական հակասութիւններուն մէջ մարդ մը բռնելու եւ թուղթին յաւերժութեան յանձնելու դործը: Սուլթանական բռտութեանց մռայլին եւ յեղափոխական մեր բոնկումներուն միջեւ ապրած արեւմտահայութեան կեանքի մէկ պահն է, որ կը հոսի Մաթիկ Մելիքխանեանի անճնաւորութեան հետ՝ խաչաձեւ ապրումներու յորձանքի մը մատնելով ընթերցողը:

Մաթիկ Մելիքխանեան իրական տիպար է, կ'ըսէ ու կը կրկնէ Օշական: «Տասնըհինդ օր պահեցի ղինք՝ Սողոմենց դեղը ճամբելէ առաջ», կը յայտնէ «Մնացորդաց»ի մէջ տեղ մը: Կրնար, անշուշտ, չըսել այդ բոլորը, որովհետեւ առանց այդ հաւաստիացումներուն ալ, իր էջերը յետին կասկածն իսկ պիտի չձդէին հաստատելու Մաթիկին իրականութիւնը, այնքան կենդանի է ան, Մելիքխանեան Մաթիկը, թաւալող էջերուն մէջ, իրաւ՝ մանկութենէն մինչեւ անմեղներու ազատ արձակման համար ինքզինք դահիճին յանձնելու պահը, խռովիչ՝ նոյնիսկ իր ցնորքներուն մէջ, առինքնող՝ վերջին ծայր:

Յեղափոխական Մաթիկ Մելիքխանեանը ունի իր ուրոյն անհատականութիւնը, բնաւորութեան զարտուղի դիծերը, դործելու առանձին կերպերը, այսուհանդերձ, կարելի է ընհանրացնել անոր տիպարը ու արիւնաթաթախ երազի մը ետեւէն վազելու տենդին, զոհաբերութեան, հրաժարումներուն, մասնակցութեան անդիմադրելի կորովին, այլոց փրկութեան համար մահուան ընդառաջելու անոր անհաւասարելի պատրաստակամութեան մէջ տեսնել 900ական Թուականներուն հայ իրականութիւնը յեղաշրջած յեղափոխական մեր սերունդներուն ամրողջ հոդին, հեքիաթը, տղամարդկային յատկանիշներու բովանդակ դանձը: «Ո՛վ սա երիտասարդները, — պիտի դոչէր Օշական, — որոնք տուն ու տեղ լքած, դժնդակ գաղափարի մը սի-

թյուն, այլեւս յօժար, կ'ենթարկէին իրենիք գիրենիք «արդարութեան խստութեան» Սկզբ. էջ. խմբագրապետներէն մէկը՝ Մաթիկ Մելիքեանեան:

«Բագին»ի մէջ լոյս տեսած Մաթիկի կենդանագիրին տեղեակ ընթերցողները յառաջիկայ «Մնացորդաց»ի ծովը, ուր ապրումներու ամէնէն յորդ երակները կը հոսին Մաթիկի անձին մէջէն, ինքզինք թրուրք իշխանութիւններուն յանձնելու առաջելական որոշումէն մինչեւ վերջին շունչը:

Բայց որքա՞ն հաճելի պիտի ըլլար դիտնալ, որ Մաթիկին հետքը չձդողնման մէջ կան երիտասարդներ, որոնք առնուազն մէկ անգամ պիտի կարդան «Մնացորդաց»ի երկրորդ հատորին Արիւնի ճամբով եննթախորագրին տակ լոյս տեսած 163րդ գիրքը, 165րդ էջէն մինչեւ 378րդ էջը, առաւել խորութեամբ ճանչնալու համար իրենց ժողովուրդը եւ անոր հակադրուած թուրքը, դիտած պատմութեան, քաղաքակրթութեան, մշակոյթին, ժառանգական ու հոգեբանական բարդ աղդակներուն մէջէն, Մաթիկին ու քոմանտան փաչային միջեւ տեղի ունեցած երկարաշունչ երկախօսութեան բերած չռայլ լոյսերուն ներքեւ:

Մահուան տունին մէջ Մաթիկին հետ զրուցողը սուլթանական թուրքն է, քոմանտան փաչան, յոխորտ ու չնական, նիւթ դարձած բոլոր հարցերը պինուորական հայեացքով մը եզրափակող դերադասութեան հիւանդագին բարդոյթին անսրբագրելի ներկայացուցիչը, մինչ զրուցակիցը, մահապարտ ու չղթայակիր Մաթիկը, անգամ ա՛յդ կացութեան մէջ սուլթանական ջղոտ նախալութեան ղէմ խոոված յեղափոխականն է միշտ, արի ու անտեղիասալի, տէր՝ հոգեկան իր կորովին, հայրենիքին ու ժողովուրդին համար մահը հեչտանքի մը պէս դիմաւորելու պատրաստ ներաշխարհային վսեմ բովանդակութեամբ:

Բայց պէտք է կարդալ այդ էջերը, դոնէ յիշեալ երկախօսութիւնը, այլ անգամ հպարտանալու համար այն իրողութեամբ, որ մեր գրականութիւնը բախտաւորուած է այդ յորդութեան, ընդարձակութեան, խորութեան, կիրքին ու «ոճ»ին տէր գրագէտով մը, Մաթիկներ կենդանագրող, վիպականացնող ու «Մնացորդաց»ի ծովը անոնց պայծառութեամբ ալեկոծած Օշականով:

Մաթիկը այն տիպարներէն է, որ չես դիտեր նախանձութեան ո՛ր կարդաղրութեամբ մարմին ի՛ւնեն տուեալ ժողովուրդին էվկարատեւ լուսթիւններէն, յոռնածութիւններէն ու պապակներէն եւ, եւ ինչ խօսին, կը գործեն ու կը մեռնին՝ բարեխառնութիւն ու բովանդակութիւն հաղորդելով նոյն այդ ժողովուրդին:

Իր բնոյթով, արուեստագէտը անիշխանական է։ Ան թշնամին է իշխանութիւններուն, հաստատուած ամէն բանի, նպաստակ ունենալով հեռացնել անծանօթը։ Իր բարոյականը օտար է հաւաքականութեան բարոյականին։ Ան կրնայ ըլլալ հիւիւի մը կամ ապրիլ դուքսի մը պէս։ Կրնայ օրինակելի ամուսին մը ըլլալ կամ ունենալ քանի կիներ։ Ան կը գրաւէ մենակեացի եզակի դիրք մը։

Անթոնէն Լեհմ

ԱՐԻՆԵՐԷՆ ՄԷԿԸ՝ ԱՆԹՈՆԷՆ ԼԵՀՄ

Չեխ գրագէտ ու հրապարակագիրը, 1968ի «Փրակտյի Գարնան» չրչյանին քառասուն տարեկան, այսօր յիսունի դուռներուն, ֆրանսական եւ ամերիկեան թերթերուն սիւնակներուն յաճախ երեւցող ու մեր ժամանակը ալեկոծող հարցերով չհագրգիռ մասուորականութեան քաջածանօթ այս անունը, Անթոնէն Լեհմ, հայ իրականութեան քիչ ծանօթ գրող մըն է, անոր առնուազն թերեւս չատերը առաջին անգամ հանդիպեցան «Բագին»ի կանխող թիւին մէջ միայն, Սերգէյ Փարաճանովի մասին գրած յօդուածին տակ։

Իր հայրենիքին տաղանդաւոր մասուորականներէն սասներեքին հետ ունեցած զրոյցները ամփոփող «Երեք սերունդ» անուն հատորով՝ Լեհմ կը նկատուի «Փրակյայի Գարունը» պատրաստող ամէնէն ուժական դէմքերէն մէկը, որ նոյն պատճառով ցմրուր ըմպեց «Գարնան» յաջորդող դառնութիւնները, սահիպուելով դուրս դալ իր երկրին սահմաններէն։ Երկու տարի փարիզ մնալէ ետք, Լեհմ անցաւ Միացեալ Նահանգները, ուր հրապարակագրութեամբ կը պարապի այժմ ու կ'երազէ վերադառնալ իր հայրենիքը, իր ճակատագիրը հո՛ն միայն կարենալ իրադործելու համոզումով ու պապակով, աքսորական իր բոլոր ընկերներուն պէս։

Անթոնէն Լեհմի մասուորականի կեցուածքը եւ չահած միջազգային վարկը առաւել եւս պարզ դարձնելու համար ըսենք, որ եօթանասունական թուականներուն Ֆրանսերէնի թարգմանուեցաւ անոր վերոյիշեալ «Երեք սերունդ» անուն գործը, որուն երկար յառաջաբան մը գրեց Ժան-Փօլ Սարթր, ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՐ ՅՈՒՐՏԷՆ ԿՈՒ ԳԱՐ, «դառն հոսփոզ կատապի գրութիւն մը, ուր կը գտնենք սարթրեան հրապարակագրութեան լաւագոյն էջերուն թոնը», ինչպէս կը հաստատէ «Լա Գէնզէն Լիթերէր»ի աշխատակիցներէն Ժիլ Լափուժ։

Գարերով իր հարազատ լեզուէն զրկուած, ազգերու ընտանիքին մէջ իրրեւ ուրոյն ժողովուրդ ինքզինք հաստատելու կարողութեան հանդէպ իր հաւատքը կորսնցուցած, մշակութապէս ամրոզջովին եննթայնայ ուրիշ ազգերու՝ Չեխոսլովաքիա անկախութեան աիրացաւ 1918ին եւ ազգային ինքնութիւնը նուաճեց յաջորդ երկու տասնամեակներուն։

Անկախութեան քսանամեակը հազիւ աւարտած՝ վրայ հասան նացի գերմանիոյ արշաւանքները ու աւերումները, քանի մը տարի ետք նացի բըռ-

Ինչպես ասացինք, Անթանն Լեհմ, ամենայն հավանականությամբ, ոչ մի անգամ չէր լսել «Փրակայի Գարունը» եւ, հետեւաբար, պատահական էր նրա ընտրությունը՝ ամենայն ամբողջականությամբ ընդգրկելու համար խորհրդային հրամայականների ամբողջությունը։

Անդրադառնանք պատմական այդ իրականությունն ու պատկերացնենք, Անթանն Լեհմ, եռանդուն քաղաքական գործչի հետ մեր առաջ, պիտի պահենք։

Ընդհանուր հատկանիշ տարիների ընթացքին մեծ ամեն ինչի ներքին էության, ժողովրդավարական իդեալների մինչեւ ֆաշիզմ, բռնակալությունների մինչեւ ազատություն, ընկերվարական գաղափարի մինչեւ ազոր ստալինյան արատավորությունը, «Փրակայի Գարունների մինչեւ ազոր գիշերը»։

Այնպես «Փրակայի Գարունն» էլ ազատ առաջ, կը հաստատեր իր մասին գրած մատուցականները, Անթանն Լեհմ կը պատկերէր գրողներու մէջ՝ որ պատրաստակամ նոյնիսկ «Փրակայի Գարունը», այլեւս՝ չատ ուշ, որ նպատակ ունէր ու կը ձգտէր մարդկայնական որակ մը հաղորդել մեքենականացած, ռոբոտականացած, իր նպատակէն չեղած ու մարդը ներքնապէս հարատեւող սոցիալիզմին։

Այդ պայքարին արդիւնքը ծանօթ է ամենուն։ Եղաւ պիչեր։

«Փոլսեցին բայց չյաջողեցայ. յանցաւորը ես չեմ», պիտի բակր Սէնք էկզուփէրի։

Անթանն Լեհմ, Մրյան Քիւնտերա, Լիւքիք Վաքուլիք, Մնաքքօ եւ իրենց ընկերները հասած էին այնպիսի կէտի մը, որ դժուար էր իրենց հրաժարիլ ժողովուրդի մը խղճմտանքը ներկայացնող պրպիչեի կոչումէն ու ձեռնպահ մնալ, որովհետեւ, ինչպէս պիտի բակր ի՛նքը՝ Լեհմ,

«ճանուց իւսպաշուսթեան՝ մեզ կ'արգիլէին ներարագրել իրականութիւնը, յանուն եւիտասարդութեան պաշտամունքին՝ մեզ կ'տրգիլէին երիտասարդ ըլլալ, յանուն ընկերվարական ուրախութեան՝ կը ճգմէին ուրախութիւնը»։

Ճեսոյ՝ ի՛նչ։

Դժբախտ ժողովուրդի մը պատակ ու արդարութեան ծարաւէն մրկած հոգի, իր հայրենիքին չափ ատելագած ու ելքի մը ի խնդիր անո՛ր պէս առաջատար, այլ առնծապղծական անհանդուրժելամբ յորդ եւ արուեստին ազատութեան հաւատացող պրպիչ՝ Անթանն Լեհմի կեանքին ու ակզբունքներուն մասին վերի ակնարկս տուած պատիկ ծանօթութիւնէն ետք, դիւրին է այլեւս բմբռնել, թէ ինչու կամայականօրէն լռանը նետուած փարամանովը պաշտպանելու մտաւորական պարտքին մէջ ան եղաւ ամէնէն կորովիններէն մէկը։

Ան այդ առտուգան Անթանն Լեհմի յօդուածներէն մէկը «Փոլիթիք էպոօ»էն առնելով մեր նախորդ թիւին մէջ թարգմանաբար ներկայացուցինք ընթերցողներուն, իսկ փարիզեան թերթերէն կ'իմանանք, որ ան «Էր Մոնտ» (21 Մայիս) եւ «Փոլիսիէլ սր փարիզ» (17 Յունիս) մէջ եւս յօդուածներ լոյս ընծայած է՝ հայտարարելով մեծանուն բեմադրիչին պարբեր պանծացող եւ ապատ արձակումը պահանջող բոմանտական ոգին։

Փարամանովի դատը պաշտպանելու հանգամանքը, ինչ խոսք, առիթ կը մատակնէ Անթանն Լեհմի անձը մեր սրտին ու ձի՛չդ այդ պատճառով ու նաեւ քիչ մը աւելի ծանօթութիւն տալու համար ան մասին՝ յաջորդ թիւով թարգմանաբար պիտի ներկայացնենք իրեն հետ տեղի ունեցած յոյժ չահեկան պրոյեկտը։

«Նռան գոյնը» կինոնկարի նախապատմական տեսարան

ԱԳԱՄՈՎԻ ՀԱՐՑԸ

«Ռոթիտիէն տը Փարի»ի մէջ Հանրի Շաւիէի ստորագրած հետեւեալ պրուէեան բնաղիրը մենք չենք տեսած։ Թարգմանութիւնը առած ենք փարիզի «Ցառաջ»էն (27 Յուլիս)։

Ըստ երեւոյթին, փարաճանովի հարցը վերջնապես աւելի հրատապ բնոյթ մը ստացած է եւ օտար մատուռականները անհեթեթ պատճառներով բանտ նետուած հայազգի բեմադրիչին ազատ արձակումը հրամայական կը նկատեն, ու անհրաժեշտ՝ արուեստի աչխարհին։

Օտար մտաւորականներուն ցոյց տուած այս նախանձախնդրութիւնը, բնական է, ուրախութիւն կը պատճառէ հայ մարդուն, միաժամանակ վերարծարծելով անշուշտ այն տխրութիւնը, որ փարաճանովի մասին այնքան ձեռնհասօրէն, խորութեամբ ու հիացումով յօդուած ստորագրած մեր մտաւորականներէն ոմանք լուռ կը մնան եւ ուրիշներ կը սպիսուին լուռ մնալ։

Փարաճանովի մասին կարդ մը դէմքերէ կարծիքներ հաղորդած ենք ընթերցողին։ Վերը տրուածին հետ ահաւասիկ մեր արուեստագէտներէն բնորոշ հատուածում մը եւս անոր յայտնապրծած դերա-ցրծողին մասին.—

«Թերեւս մարդիկ կը դադարեն կինօ գնալուց, երբ բոլոր ֆիլմերը դառնային «Նռան գոյն»ի նման։ Բայց այդ գործը միակն է եւ ունի մի ուրոյն յատկութիւն։ Փարաճանեանն էր այն առաջին եւ այժմ դեռ միակ արուեստագէտը, որ բացեց հայկական կինոյի համար հսկայական մի գանձարան, մի գանձարան, որ ներկայացնում է մեր հին արուեստը»։

Զուր չէ, որ օտարները բուռն չահագրգռութիւն մը ցոյց կու տան փարաճանովի նկատմամբ եւ զայն կը հռչակեն «խորհրդային երիտասարդ բեմադրիչներուն լաւագոյնը»։

«Ռոթիտիէն տը Փարի»ի մէջ Հանրի Շաւիէի ստորագրած հետեւեալ պրուէեան բնաղիրը մենք չենք տեսած։ Թարգմանութիւնը առած ենք փարիզի «Ցառաջ»էն (27 Յուլիս)։

Ըստ երեւոյթին, փարաճանովի հարցը վերջնապես աւելի հրատապ բնոյթ մը ստացած է եւ օտար մատուռականները անհեթեթ պատճառներով բանտ նետուած հայազգի բեմադրիչին ազատ արձակումը հրամայական կը նկատեն, ու անհրաժեշտ՝ արուեստի աչխարհին։

Օտար մտաւորականներուն ցոյց տուած այս նախանձախնդրութիւնը, բնական է, ուրախութիւն կը պատճառէ հայ մարդուն, միաժամանակ վերարծարծելով անշուշտ այն տխրութիւնը, որ փարաճանովի մասին այնքան ձեռնհասօրէն, խորութեամբ ու հիացումով յօդուած ստորագրած մեր մտաւորականներէն ոմանք լուռ կը մնան եւ ուրիշներ կը սպիսուին լուռ մնալ։

Փարաճանովի մասին կարդ մը դէմքերէ կարծիքներ հաղորդած ենք ընթերցողին։ Վերը տրուածին հետ ահաւասիկ մեր արուեստագէտներէն բնորոշ հատուածում մը եւս անոր յայտնապրծած դերա-ցրծողին մասին.—

«Թերեւս մարդիկ կը դադարեն կինօ գնալուց, երբ բոլոր ֆիլմերը դառնային «Նռան գոյն»ի նման։ Բայց այդ գործը միակն է եւ ունի մի ուրոյն յատկութիւն։ Փարաճանեանն էր այն առաջին եւ այժմ դեռ միակ արուեստագէտը, որ բացեց հայկական կինոյի համար հսկայական մի գանձարան, մի գանձարան, որ ներկայացնում է մեր հին արուեստը»։

Զուր չէ, որ օտարները բուռն չահագրգռութիւն մը ցոյց կու տան փարաճանովի նկատմամբ եւ զայն կը հռչակեն «խորհրդային երիտասարդ բեմադրիչներուն լաւագոյնը»։

Մ. Մ.

Մինչ ռուսերն ու ամերիկացիները անջրպետին մէջ կը տօնեն ամուսնութիւնը Ափոլօ–Սոյուզի, ի զուր պէտք է փնտռել չարժանկարի Մոսկուայի միջազգային փառատօնին մէջ խաղաղութեան նոր մթնոլորտի մը պատճառներ։ Այնպէս պէտք է մտածել, թէ երկնքին մեղի առած խոստումները քիչ

մը ձգ նմանին ինքնքներու ցնորքներուն, այսինքն՝ այնպիսի դրախտ մը, ուր մարդկութիւնը ի վերջոյ պիտի դանէ եղբայրութեան եւ արդարութեան իմաստը: Առայժմ, երկրային դառն իրողութիւնները ներկայ են՝ բուռն կերպով:

Հերքելու անկարելի վիճակը:

Հակառակ աշխարհի չորս կողմերէն տեղացած կոչերուն, հակառակ անկեղծ մարդոց ցասումին, հակառակ խորհրդային հռչակաւոր անճնաւորութեանց միջամտութեան, իշխանութիւնները որոշած են չվերադառնալ «փարաճանովի հարց»ին: Խորհրդային երիտասարդ րեմադրիչներու լաւագոյնը՝ փարաճանով, չինծու պատասխանատուութեան մը հետեւանքով դատապարտուած է վեց տարուան բանտարկութեան: Իրականութեան մէջ, քիչ բան գիտենք այլ դատավարութեան մասին, որ տեղի ունեցած է դռնփակ, ինչպէս նաեւ դատաւորներու իսկական պատճառաբանութեան մասին (միայն իր չին նկարահանը՝ Եուրի Իլիէնկօ, արտօնուած է վկայութիւն տալ): Սակայն փարաճանովի ազատ մատնելակերպը, «Հրեղէն ձիեր»ու մէջ յայտնաբերած անոր անվիճելի տաղանդը, ինչպէս նաեւ արտասահմանի մէջ ունեցած վարկը նախատինք մը նկատուեցան խորհրդային «կարգ ու սարքի» համար:

Ընդհատեմ խօսքեր ընելով ընկերվարական իրապաշտութեան եւ վարչական ակադեմական հին կուռքերուն մասին՝ փարաճանով ինքզինք կը ներկայացնէր: Քաղաքական վէճերէն անդին, բարձրաստիճան անճնաւորութեանց անճնական հաշիւներու ղոհն է փարաճանով:

Ինչ որ սակայն նուազ հասկնալի է, փարաճանովի ազատագրութեան ի նպաստ տեղի ունեցած պայքարի թուլութիւնն է: Մեր մամուլը ամիսներ եւ ամիսներ անդրադարձաւ այդ մասին: Ընդհա՞ք միթէ միասեռականութեան խտուելականին պատճառով: Կարելի՞ է հաւատալ, որ այսօր մենք պիտի վարանէինք պաշտպանել Օսքար Ուայլդը, իրաւունք տալով խորհրդային օրէնքին մինչնադարեան անուրին:

Բայց այս թոյլ պնդելը եւս ստեն բաժնեցին նաեւ չարժանկարի մարդիկ, որոնք յաճախ պատասխանեցին, թէ տեղեակ չեն փարաճանովի հարցին, եւ թէ՝ միջամտութիւն մը կրնար հաճելի չըլլալ խորհրդային իշխանութիւններուն, որոնք հրաւիրողներն են միջազգային յիշեալ փառատօնին:

Անտարբերութիւնը, վատութիւնն ու իրաւախոհութիւնը չյուսահատեցուցին փարաճանովը եւ ոչ ալ արտայայտութեան ազատութեան կորովի պաշտպանները: Եթէ փարաճանով յանցաւոր է, թող խորհրդային իշխանութիւնները վաստեն ատիկա՝ անոր փաստաբան մը տրամադրելով եւ հրապարակելով դատավարութեան ատենագրութիւնը: Զպատասխանելով աղերսագրերուն՝ իշխանականները աւելի կը հաստատեն ա՛յն գրոյները, ըստ որոնց՝ փարաճանով անձնասիրութիւններ չեղնէ ստալինեան չափազանցութիւնները:

Այս խնդրին վերայայտնութիւնը ցաւալի է, մա՛նաւանդ՝ որ այս մի-ջազգային փառատօնը պիտի նուիրագործէր խաղաղութիւնն ու մարդոց յայտնի նախահոգութիւնը:

Անրի Շափիէ

(«Քոթիտիէն տը Փարի», 17 Յուլիս 1975)

ԼԻԲԱՆԱՆԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԻՆ ՄԱՍԻՆ

Լիբանանեան եւ արաբական մամուլի կարեւորագոյն օրաթերթերէն համարուող «Ալ-Նահար»ի (գերեկը) 14 Օգոստոսի թիւին մշակութային էջէն առնուած է քովի ղրուքեան լուսանկարչական պատճէնը, որ կը կրէ «Լիբանանեան եւ արաբական վկայութիւններ հայկական ջարդին մասին» խորագիրը:

Ասոնցով «Բագին» ամսագրի մասին, 70 հազար տպաքանակով լոյս տեսնող «Ալ-Նահար» օրաթերթը իր ընթերցողներուն կը հաղորդէ հայկական ջարդին նուիրուած «Բագին»ի յատուկ հրատարակութեան լիբանանցի եւ արաբ գրագէտներուն բերած մասնակցութիւնը: Ապա՝ թարգմանարար կու տայ արաբ գրողներուն յատկացուած բաժինը բացող «Խղճմտանքի ձայներ» նոթը, յիշելով, թէ ան խորագիրն է հայ նահատակ դրագէտ Գրիգոր Զօհրապի մէկ հատորին:

«Խղճմտանքի ձայներ» *նոթին թարգմանութենէն եաք, մշակութային էջին խմբագրութիւնը իր նշմարը կ'ատարէ՝ ապրիլեան մեր բացառիկին վերոյիշեալ բաժինը փակող «Ազատութեան ճանապարհին վրայ» խմբագրական եզրափակիչ էջին վերջին պարբերութեամբ, այսինքն՝ Եգիպտոսի բնակարանային նախարար Մուհամէտ Ապու-Նուսէի 1965ին արտասանած հետեւեալ խօսքերով.*

«Թրքական բռնապետութիւնը արիւնը հոսեցուց ազատատենչ հայերուն, որոնք կը պայքարէին իրենց հայրենիքի ազատութեան համար, ինչպէս նաեւ արիւնը ազատատենչ արաբներուն: Ուրեմն, ազատութեան ճանապարհին վրայ հայերու եւ արաբներու արիւնը միասնաբար հոսեցաւ: Մենք ձեռք բերինք մեր անկախութիւնը, ինչպէս նաեւ. այդ արիւնի ճամբուն հետեւելով, պիտի շարունակէինք ձեր

մխիթեւ սկսած է փոխյարաբերութեան նոր փուլ մը, որ վստահաբար օրըստօրէ աւելի պիտի զարգանայ եւ պիտի ունենայ իր բարերար անդրադարձը զանազան մարզերու վրայ:

պայքարը լաւագոյն ապագայի մը ի խնդիր: Այդ ճանապարհին հայ եւ արաբ ժողովուրդներու գործակցութիւնը միշտ կանգուն պիտի մնայ»:

Հայ եւ արաբ գրողներուն

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱՆՔ

• ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԻՆ ՍԵՐՄՆԱՑԱՆՆԵՐԸ (պատմուածք), Յակոբ Կարապետց, Ուաշինկթըն, 1975:

• ՌԱԶՄԵՐԳ–ԵՌԱԶԱՅՆ ՎԵՆԻ ՎԻՏԻ ՎԻՋԻ (պոեմ), Գեղամ–Գեղակ, Մ. Նահանգներ, 1974:

ՇՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՍՆԷ

ԵՐԿԵՐՈՒ Ա. ՀԱՏՈՐԸ

ԲԻԶԱՆԴ ԿՈՒԱՆԵԱՆ

ՏՊԱԽՈՐՈԽԻՆՆԵՐ

Յաջորդ թիւով՝
ՀՐԱՉ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵՔԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ	40 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	20 ՏՈԼԱՐ
ՀԱՏԱՎԱԾԱՌ	4 Լ. ՈՍԿԻ

باكين

مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية

مدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

M. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

•

ԽՄԲԱԳԻՐ

• ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Հասցէ խմբագրութեան

K. ARABADIAN
Rue Selim Boustani
Beyrouth Liban